

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**XIX ƏSR VƏ XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ NAXÇIVAN ƏDƏBİ
MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN BƏDİİ DİL
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5706.01 – “Azərbaycan dili”

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Mehriban Adıgözəl qızı Əsədullasoy**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş
dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Naxçıvan – 2025

Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Rəsmi opponentlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
Sayal Allahverdi qızı Sadıqova

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Aynur Famil qızı Paşayeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Nuray Yadigar qızı Əliyeva

Filologiya elmləri doktoru, dosent
Kəmalə Şamil qızı Əhmədova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.39 Birdəfəlik dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

Dissertasiya şurasının elmi
kətibisi:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

Elmi seminarın sədri:

Filologiya elmləri doktoru, professor
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Bədii dilin ifadə imkanları və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Naxçıvan ədəbi mühitinin özünəməxsus rolu olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının təkamül salnaməsinə çoxlu sayda sənətkarlar, ziyalılar bəxş etmiş Naxçıvan ədəbi mühitinin dil və üslub xüsusiyyətləri sistemli, monoqrafik şəkildə tədqiqata cəlb olunmamış, onların çoxcəhətli fəaliyyətləri paralel olaraq bu günə qədər geniş və konkret şəkildə öyrənilməmişdir. Şair və yazıçıların həyat və yaradıcılıqları, nəzm və nəsr əsərləri araşdırılsa da, bədii dil xüsusiyyətləri qrammatik strukturun öyrənilməsi ilə məhdudlaşdırılmış, kompleks və sistemləşdirilmiş şəkildə tədqiq edilməmişdir. Ədəbi şəxsiyyətlərin əsərlərinin dili keyfiyyət, bədii forma və sənətkarlıq axtarışları baxımından dissertasiya üçün zəngin material verir, mövzunun aktuallığını əsaslandırır. Məsələyə yalnız bədii dil mövqeyindən yanaşaraq Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərinin qeyd olunan aspektlərdən təhlilə cəlb edilməsi yetərsiz olduğundan dövrün dil mənzərəsini bədii üslubla yanaşı, bütün laylarda, o cümlədən maarifçi-realist, romantik, satirik, elmi, rəsmi-işgüzar, publisistik səviyyədə araşdırmaq olduqca faydalıdır.

XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda nəzm və nəsr dilinin inkişaf istiqamətinin yenilənməsində xüsusi mərhələ olmuşdur. Ədəbi dil normalarının hələ konkretləşib tam bir işləklik qazanmadığı bu dövrlərdə dildə bir qədər nizamsız mənzərə yaranmışdır. Belə ki, milli dilin inkişafında canlı xalq danışıq dili əvəzsiz mənbə rolunu oynasa da, dialekt və şivələrin, ərəb, fars dillərinin, osmanlı-türk ləhcəsi elementlərinin təsiri də güclü olmuşdur. Nəzm və nəsr əsərlərinin, publisistik yazıların, bədii tərcümələrin, ədəbi məktublarnın dil və üslub xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi dövrün dil mühitini müşahidə və dərk edərək öyrənmək cəhətdən də əhəmiyyətlidir.

Sənətkarların nəzm, nəsr yaradıcılığını, funksional üslublardan istifadə bacarıqlarını, publisistik fəaliyyətlərini, məktublarnı, tərcümə əsərlərini özünəməxsus bədii xüsusiyyətləri zəminində tədqiq etmək

dilçilik, eləcə də ədəbiyyatşünaslıq sahəsində aparılan araşdırmalar üçün faydalı ola bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında xidmətlər göstərən Heyran xanım Dünbülü, Qüdsi Vənəndi, Hacağa Fəqir Ordubadi, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Məhəmməd Tağı Sidqi, Məhəmmədqulu Salik Ordubadi, Əliqulu Qəmkusar, Qurbanəli Şərifzadə, Eynəli bəy Sultanov, Ələkbər Qərib (Abbasov), Əli Səbri, Əli Məhbus, Əziz Şərif, Kosacanlı Ağ Aşıq, Ordubadlı Kərim, Çobankərəli Aşıq Cəfər, Aşıq Cəlil kimi sənətkarların əsərlərinin dil və üslubunda diqqəti çəkən bədii xüsusiyyətlər tədqiqatın mərkəzində durur. Dilin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə, poetik üstünlüklərinə bələd olan sənətkarlar əsərləri ilə dövrün ədəbi prosesinin bünövrəsini möhkəmləndirmiş, milli koloriti gücləndirmişdilər. Belə ki, M.Şahtaxlı, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, Ə.Qəmkusar, M.T.Sidqi, M.S.Ordubadi E.Sultanov, Ə.Q.Naxçıvanlı, Ə.Səbri, Ə.Şərif kimi tanınmış şəxsiyyətlər məhz bu dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitinin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdılar.

Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilin müxtəlif inkişaf mərhələlərində funksional üslubların yaranması haqqında kifayət qədər elmi tədqiqat işləri yazılmış, bu sahəyə dair ciddi araşdırmalarda müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Lakin ədəbi dilin inkişaf mərhələləri və funksional üslubların konkret regional ədəbi mühitlərdə (məkan və zaman kəsimində) sistemli tədqiqi hələ kifayət qədər aparılmayıb. Bu səbəbdən Naxçıvan ədəbi mühitinin bədii irsinin funksional üslub, normalaşma (variantivlik) və üslubi diferensiaslaşma kontekstində araşdırılması zəruridir. Bu baxımdan funksional üslubların Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin bədii irsi əhatəsində araşdırılmasına ehtiyac duyulmuş, ədəbi nümunələrin bədii dil xüsusiyyətləri üzərində tədqiqat işi həyata keçirilmişdir. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığı daha zəngin, geniş, rəngarəng olduğu üçün bədii dil xüsusiyyətləri baxımından sistemli, ardıcıl və tam şəkildə dövr, mühit, funksional üslublar, publisistik dil, tərcümə fəaliyyəti, ədəbi məktublar kontekstində tədqiqata cəlb edilmişdir.

Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin ədəbi-bədii irsinin

lingvistik səviyyələr üzrə kompleks öyrənilməsi mövzunun elmi aktuallığını müəyyənləşdirir.

Tədqiqata cəlb olunan əsərlərdə Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf prosesini, dilin lüğət tərkibinə daxil olan alınma sözləri, dilə yad ünsürlərin təsiri kimi lingvistik və ekstralingvistik amilləri izləmək mümkündür. Görkəmli simaların bədii dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin zəruriliyi bir də onunla əlaqədardır ki, söz sənətkarlarının yaradıcılığı Azərbaycan tarixinin keşməkeşli və ziddiyyətli bir dövrünə təsadüf etmişdir. Dilin hər hansı bir xalqın tarixini özündə əks etdirə bilmək qüdrətinə malik olduğunu nəzərə alsaq, məhz məsələnin bu cəhətdən dilçilik prizmasında işıqlandırılmasının xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmək olar.

İ.Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri”¹, “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları”² və “Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi”³ kimi əsərləri XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına töhfə verən Naxçıvan yazıçılarının yaradıcılıq xüsusiyyətlərini, onların bədii dil və üslub orijinallığını tədqiq edən əsas mənbələr sırasına daxildir.

Ə.Quliyevin Naxçıvan ədəbi mühitinə dair dəyərli araşdırmaları vardır. Onun “Məhəmməd ağa Şahtaxtlının publisistikası”⁴ və S.Həsənova ilə həmmüəllifi olduğu “Məhəmməd ağa Şahtaxtlı: görkəmli dilçi və naşir”⁵ əsərlərində M.Şahtaxtlının publisistik fəaliyyəti, dilçilik görüşləri geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

¹ Həbibbəyli, İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri / İ.Həbibbəyli – Bakı: Azərnaşr, – 1997. - 682 s.

² Həbibbəyli, İ. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları / İ.Həbibbəyli – Bakı: Nurlan, – 2004. - 160 s.

³ Həbibbəyli, İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi / İ.Həbibbəyli – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. - 92 s.

⁴ Quliyev, Ə. Məhəmməd ağa Şahtaxtlının publisistikası / Ə.Quliyev – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. - 128 s.

⁵ Quliyev, Ə. Məhəmməd ağa Şahtaxtlı: görkəmli dilçi və naşir / Ə.Quliyev, S.Həsənova – Naxçıvan: Əcəmi, – 2017. - 190 s.

Ç.Rzayevanın “Hüseyn Cavid dilinin leksikası”⁶ kitabı H.Cavidin yaradıcılığının bədii dil xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. D.Əliyevanın “M.S.Ordubadinin romanlarında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri”⁷, Z.Quliyevanın “Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində şəxs və yer adlarının üslubi xüsusiyyətləri”⁸, Ş.Allahverdiyevanın “Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin dili”⁹ adlı dissertasiyalarında Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli şəxsiyyətlərinin bədii dil xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

“Hüseyn Cavid: taleyi və sənəti”¹⁰, “Məhəmmədəğa Şahtaxtılı: taleyi və sənəti”¹¹, “Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti”¹², “Əliqulu Qəmküsar: taleyi və sənəti”¹³, “Eynəli bəy Sultanov: taleyi və sənəti”¹⁴, “Məmməd Səid Ordubadi: taleyi və sənəti”¹⁵, “Məhəmməd Tağı Sidqi: taleyi və sənəti”¹⁶, “Əziz Şərif: taleyi və

⁶ Rzayeva, Ç. Hüseyn Cavid dilinin leksikası / Ç.Rzayeva – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. - 220 s.

⁷ Əliyeva, D. M.S.Ordubadinin romanlarında onomastik vahidlərin linqvistik xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ – Bakı, – 1996. - 165 s.

⁸ Quliyeva, Z. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii əsərlərində şəxs və yer adlarının üslubi xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis./ avtoreferatı. / – Bakı, 2017. - 24 s.

⁹ Allahverdiyeva, Ş, Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin dili: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 1998. - 127 s.

¹⁰ Hüseyn Cavid: taleyi və sənəti / tərt. ed. İ.Həbibbəyli [və b.] – Bakı: Nurlan, – 2007, - 144 s.

¹¹ Məhəmmədəğa Şahtaxtılı: taleyi və sənəti / tərt. ed. İ.Həbibbəyli [və b.] – Bakı: Nurlan, – 2008, - 166 s.

¹² Cəlil Məmmədquluzadə: taleyi və sənəti / tərt. ed. İ.Həbibbəyli [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, – 2010, - 196 s.

¹³ Əliqulu Qəmküsar: taleyi və sənəti / tərt. ed. İ.Həbibbəyli [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, – 2011, - 140 s.

¹⁴ Eynəli bəy Sultanov: taleyi və sənəti / tərt. ed. İ.Həbibbəyli [və b.] – Bakı: Elm və təhsil, – 2011, - 240 s.

¹⁵ Məmməd Səid Ordubadi: taleyi və sənəti / tərt. ed. İ.Həbibbəyli [və b.] – Naxçıvan: Əcəmi, – 2012, - 170 s.

¹⁶ Məhəmməd Tağı Sidqi: taleyi və sənəti / tərt. ed. F.Xəlilov [və b.] – Naxçıvan: Əcəmi, – 2015, - 162 s.

sənəti”¹⁷ adlı kitablarda Naxçıvan ədəbi mühitinin görkəmli simalarının yaradıcılığı geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Bu kitablarda ədəbi mühit nümayəndələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərinə dair məqalələr də yer almışdır.

Bütün bu tədqiqatlar Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin ayrı-ayrılıqda bədii dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini, işlənmə dərəcəsini və bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların genişliyini göstərir. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıqla bağlı elmi araşdırmalarda geniş şəkildə işıqlandırılrsa da, indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində bədii dil xüsusiyyətləri baxımından ətraflı tədqiqatdan kənar qalmışdır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərləri təşkil edir ki, bu da dissertasiyada dil və üslub baxımından dolğun faktların üzə çıxarılmasına imkan verir. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərinin bədii dil xüsusiyyətləri, onların dilçilik nöqtəyi-nəzərindən səciyyələndirilməsi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərini bədii dil nöqtəyi-nəzərindən təhlil etmək, ədəbi-bədii dil mənzərəsinin daha geniş və dəqiq şəhrini müəyyənləşdirib üzə çıxarmaqdır. Adı keçən tarixi dövrlərdə bədii dilin çoxçeşidli çalarını, klassik dilin zəngin potensialını, poetik imkanlarını müəyyənləşdirmək, obyektiv elmi mənzərəsini yaratmaq, bədii dil imkanlarını izləmək, səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, inkişaf meyil və istiqamətinin elmi şəhrini vermək tədqiqatın məqsədini aydınlaşdırır. Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühitinin bədii dil mənzərəsini canlandırmaq;

¹⁷ Əziz Şərif: taleyi və sənəti / tərt. ed. F.Xəlilov [və b.] – Naxçıvan: Əcəmi, 2016, - 187 s.

- Ədəbi-bədii dildə klassik üslub ənənələrinin ideya-bədii xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq;
- Aşiq yaradıcılığında bədii dil sənətkarlığının seçilən keyfiyyətlərini tədqiq etmək;
- “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclis üzvlərinin dilində ümumi-ənənəvi, fərdi-üslubi cəhətləri aydınlaşdırmaq;
- Dini-fəlsəfi poetik dili təhlil etmək;
- Poeziyanın dil və üslubunda yeni meyilləri ümumi şəkildə səciyyələndirmək;
- Nəsr dilində dövrün dil məsələlərinə münasibəti aşkarlamaq;
- Dram dilində əsas cəhətləri üzə çıxartmaq;
- Konkret mərhələdə funksional üslubların ədəbi dilin zənginləşməsində rolunu aydınlaşdırmaq;
- Dövrün demokratikləşmə mərhələsində maarifçi realizmin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Romantik üslubun bədii-estetik səciyyəsinə üzə çıxartmaq;
- Satirik dilin ideya və bədii təhlilini vermək;
- Bədii əsərlərdə elmi üsluba dair dil faktlarını araşdırmaq;
- Ədəbi dildə təzahür edən rəsmi-işgüzar üslubun leksikasını müəyyənləşdirmək;
- Ədəbi dilin inkişafında tərcümə əsərlərinin rolunu üzə çıxartmaq;
- Publisistik dilin ədəbi-ictimai mövqeyini aydınlaşdırmaq;
- Ədəbi məktubların dilinin spesifik cəhətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi əsas etibarilə linqvistik təsvir metodu ilə yerinə yetirilmiş, eyni zamanda funksional-üslubi yanaşmaya söykənən təhlillər aparılmışdır. Mövzunun araşdırılması zamanı tarixi qrammatika, müasir dilçilik və üslubiyyatın elmi-nəzəri müddəalarından, zəruri olduqca dünya və rus linqvistikasına dair ən mühüm tədqiqatların nəticələrindən, bədii dilə aid nəzəri konsepsiyalardan metodoloji əsas kimi istifadə olunmuşdur.

Müdafiyə çıxarılan əsas müddəalar:

– XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti Azərbaycan dilinin poetik və bədii imkanlarını genişləndirmiş, klassik Şərqi pöziyası ənənələrini qorumaqla yanaşı, milli düşüncədən doğan ideyaları təbliğ etmişdir.

– Maarifçi realizmin ədəbi proseslərə təsiri sadələşmə, təbiilik və xəlqiləşmə proseslərini sürətləndirmiş, dil və üslubun fərdiləşməsi ilə nəticələnmişdir.

– Aşiq pöziyasında xalqın həyatı, məişəti, adət-ənənələrini əks etdirən arxaik sözlər və dialektlər bədii dili zənginləşdirən faktlar kimi qiymətləndirilmişdir.

– Ədəbi məclislər Azərbaycan dilinin zənginləşməsi, klassik ənənələrin davam etdirilməsi və milli dəyərlərin qorunmasında mühüm vasitə olmuşdur.

– İslam dini, Quran süjetləri və motivləri, dini termin səciyyəli ad və anlayışlar poetik ifadə vasitəsi kimi istifadə edilmişdir.

– Bədii əsərlərdə istifadə olunan dialekt və şivə sözlər, frazeoloji ifadələr milli dilin bədii-estetik təsir imkanlarını artırmışdır.

– XX əsrin əvvəllərində realist və demokratik tendensiyaların poetik əsərlərdə əks olunması ədəbi dilin yeni ifadə imkanlarını üzə çıxarmışdır.

– Nəsr əsərləri xalqın gündəlik həyatı, milli dəyərləri və ictimai-siyasi prosesləri realist təsvirlərlə əks etdirmişdir.

– Dram əsərlərində obrazların nitqi milli ədəbi dilin tələffüz normalarını özündə əks etdirmiş, dialoq və monoloqlar emosional təsir gücünü artıraraq xalq dilinin bədii imkanlarını genişləndirmişdir.

– Maarifçilik ideyalarının ədəbiyyata gətirilməsi və milli ədəbi dilin qorunması həmin dövrün ziyalılarının əsas məqsədlərindən biri olmuşdur.

– Milli təşəkkül mərhələsində bədii əsərlərin dilinə nüfuz edən terminlər üzə çıxarılmış, elmi üsluba məxsus kommunikasiya münasibətləri öyrənilmişdir.

– Rəsmi-işgüzar üslub XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında həm bədii üslubun, həm də digər funksional üslublərin inkişafına təsir göstərmişdir. Bu üslub dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, dövlət idarəçiliyinə dair sənədləri və diplomatik

yazışmaları əks etdirərək, dilin funksional imkanlarının genişlənməsinə və cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin formalaşmasına töhfə vermişdir.

– Tərcümə əsərləri vasitəsilə dünya ədəbiyyatının zənginliyi öyrənilmiş və ədəbi dilin inkişafına mühüm töhfə verilmişdir.

– Publisistika ədəbi dilin zənginləşməsinə və ictimai problemlərin işıqlandırılmasına zəmin yaratmışdır.

– Məktublarm dil və üslub baxımından zənginliyi milli mədəniyyətin qorunmasına və bədii dilin inkişafına zəmin hazırlamışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Araşdırmanın elmi yeniliyi sayıla biləcək cəhəti odur ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində konkret lokal çərçivədə fəaliyyət göstərmiş sənətkarların dil-üslub xüsusiyyətləri sistemli şəkildə təhlil süzgəcindən keçirilir. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığının bədii dil xüsusiyyətlərini yeni təfəkkür işığında araşdırmaq, onları günün tələbləri baxımından dəyərləndirmək dilçiliyin mühüm tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitinin dil və üslub xüsusiyyətlərinin bu dissertasiyada ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılması ilə əsaslandırılır. Məhsuldarlığı ilə seçilən əsr yarımliq zaman kəsiyində dilin ümumi mənzərəsinin tipik cəhətlərini əks etdirmək, ölməz poetik nümunələrin bədii dilini müasir estetik meyarlarla təhlil etmək və elmi şərhini vermək tədqiqatın yeniliyi sayıla bilər. İşin elmi yenilikləri sırasında yer alan əsas cəhətlərdən biri də odur ki, indiyədək araşdırmadan kənar qalmış Qüdsi Vənəndi, Hacağa Fəqir Ordubadi, Salik Ordubadi, Aslanxan Gövhər, Usta Zeynalabdin Nəqqaş, Hacı Molla Hüseyn Bikəs, Usta Zeynal Nəqqaş, Hüseyn Nadim Naxçıvani, Aşıq Dəhri, Aşıq Fətulla, Şeyx Məhəmməd Rasizadə, Əli Səbri, Ələkbər Qəribov kimi sənətkarların əsərlərində işlənən dil vahidləri həm nəzəri, həm də praktik formada tədqiqata cəlb edilmiş, funksional üslublarla birlikdə kompleks şəkildə, hərtərəfli araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Bütün məqamlarda dil faktlarının kontekstual şəraitdə yaratdığı poetik-üslubi keyfiyyətlərlə bağlı fikir və düşüncələr əsaslı yeniliklərlə müşayiət

edilir. Araşdırılan dövrlərdə ədəbi mühit nümayəndələrinin yaradıcılığının funksionallığını, struktur-semantik parametrlərini, eyni zamanda ədəbi prosesə təsiri məsələlərini geniş şəkildə tədqiqata cəlb etmək dissertasiyanın əhəmiyyətini artırmış, mövzunun, tədqiqatın vacibliyini, elmi yeniliyini səciyyələndirmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yaşayıb-yaratmış sənətkarların müxtəlif janrlarda yazdıqları əsərlərinin lingvistik xüsusiyyətlərinin öyrənməsinə həsr edildiyi üçün nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Dissertasiya işi nəzəri müddəalarla zəngindir və bu mövzuda yazılmış ilk çoxçeşidli əsər kimi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan ədəbi dilinin təbii mənzərəsini əks etdirmək, naxçıvanlı ədiblərin irsinin inkişaf dinamikasını bədii dil xüsusiyyətləri baxımından nəzəri və praktik aspektdən öyrənmək mövzunun elmi əhəmiyyətini şərtləndirir. Tədqiqat işinin təhlil istiqamətləri praktik araşdırma cəhətdən sonrakı dövrlər üçün də elmi-nəzəri əhəmiyyət daşımaqdadır. XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin əsərlərində yer alan dil faktları lingvistik məlumatların praktik olaraq öyrənilməsində faydalı elmi qaynaqdır.

Tədqiqatın aprobasiya və tətbiqi. Tədqiqatın mövzusu Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Şurasının 13 yanvar 2012-ci il tarixli (protokol №4) iclasında təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirmə Şurasının Dilçilik üzrə Problem Şurasının 17 fevral 2016-cı il (1 sayılı protokol) tarixli qərarı ilə qeydiyyatı alınmışdır. Tədqiqat işinin əsas müddəaları və əldə edilən nəticələr müəllifin xaricdə və ölkə daxilində nüfuzlu jurnallarda nəşr olunan 62 elmi məqaləsində əhatə və şərh edilmişdir. Dissertasiyadakı əsas müddəalarla bağlı beynəlxalq və respublika səviyyəli müxtəlif elmi konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dilçiliyi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya

işı giriş, 4 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” hissəsi –14 879 işarə (9 səhifə), I fəsil – 105 673 işarə (55 səhifə), II fəsil – 88 270 işarə (45 səhifə), III fəsil – 128 913 işarə (66 səhifə), IV fəsil – 86 246 işarə (43 səhifə), “Nəticə” hissəsi – 8 776 işarə (5 səhifə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 432 757 işarə sayından ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən bəhs edilmiş, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Tədqiqat işinin birinci fəslı “**XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitinin bədii dil mənzərəsi**” adlanır və dörd paraqrafdan ibarətdir. Bu fəsilde XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşan ədəbi-bədii dilin əsas istiqamətləri, üslub xüsusiyyətləri və müxtəlif ənənələrin təsiri araşdırılmışdır.

*“XIX əsrin ikinci yarısı dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da, Türkiyədə də ədəbiyyatın yeni mərhələyə qədəm qoyduğu dövrün olmasına rəğmən, divan ədəbiyyatının izləri XIX əsrdə də öz işləkliyini qoruyub saxlamışdır”*¹⁸. Şərq ədəbiyyatını təmsil edən sənətkarlar, ərəb-fars dilinin güclü nüfuzə sahib olduğu zamanlarda belə, Azərbaycan ədəbi dilinin məzmun, keyfiyyət və forma baxımından səciyyəvi xüsusiyyətlərini və daxili imkanlarını təqdim etməkdən çəkinməmişdilər. Bu fəslin “**Ədəbi-bədii dildə klassik üslub ənənələri**” adlı birinci paraqrafında ədəbi-bədii dildə klassik üslub ənənələri tədqiqatə cəlb edilmişdir. Dil və üslubun fərdiləşməsi, poetik leksikanın mühitə uyğunlaşması XIX əsr ədəbi dilində aparıcı mövqedə idi. Şərq ədəbiyyatında ortağ üslub prinsipləri qorunmuş, ərəb, fars və türk dillərində yazılan əsərlər dil-üslub baxımından

¹⁸ Əsədullasoy, M. Klassik üslubun bədii dil xüsusiyyətləri XVII əsr ərzurumlu şair Nəfi və XIX əsr naxçıvanlı ədiblərin yaradıcılığı ilə müqayisədə // Təm Yönləriylə Erzurum'lu Şair Nəfi Sempozyumu, – Erzurum: Atatürk universiteti yayınevi – 12-13 Kasım, -2021. - s.112.

fərqlənsə də, ümumi sosial və fəlsəfi cəhətlərdə bir-birinə yaxın olmuşdur¹⁹.

Heyran xanım, F.Ordubadı, S.Ordubadı, Q.Vənəndi, H.N.Naxçıvani, M.T.Sidqi kimi şairlərin klassik əənənlərə əsaslanan bədii irslərində ərəb-fars alınmaları, təşbeh, metafor, mübaligə, dini-fəlsəfi terminlər, izafət birləşmələri və klassik poetik quruluş üstünlük təşkil etmişdir.

Divan poeziyasında məhəbbət və təbiət leksikası əsas yer tutur; onomastik və astronomik terminlər, göy cisimlərinin adları rəmzi-məcəzi anlam qazanır, “Qurani-Kərim” ayələri və dini-fəlsəfi mətnlər, eləcə də peyğəmbər adları (*Adəm, Yusif, Süleyman*) poetik fikri gücləndirmək üçün istifadə edilir.

Dövrün görkəmli nümayəndələrindən olmuş Heyran xanımın qəzəllərində istiarə və bədii təzadlar diqqət çəkir. Şairə poetik ifadələrdə dini motivlərdən və Şərq poeziyasının klassik süjetlərindən yararlanmışdır.

Salik Ordubadinin yaradıcılığı klassik poetik əənə üzərində qurulmuşdur. Klassik şeir şəkillərindən məharətlə istifadə edən Salikin işlətdiyi dil, ifadə vasitələri bu əənənin davamıdır: “*Qəmu aləm yanar yeksər xəsin tək, xüşk ola, ya tər*”²⁰, “*Dələr baqırım başın peykan, təkər dildən qızıl qanım*”²¹ və s.

S.Ordubadinin yaradıcılığı Məhəmməd Füzuli poeziyasının təsiri altında formalaşmışdır. Şair M.Füzulidən yalnız qəzəl formasını deyil, həm də təşbeh, metafor və təkrarlardan istifadə metodlarını mənimsəyərək öz üslubunu yaratmışdır. O, yaradıcılığında təşbeh, metafor, hiperbola və paralelizmdən geniş istifadə edərək ərəb-fars mənşəli sözləri milli poeziya ruhuna uyğunlaşdırmış, klassik əənəni yeni poetik məzmunla zənginləşdirmişdir. “*Bədii üslubun nəzm qolunda bu əənələr klassik şeir formalarının, zəif şəkildə də olsa, qorunub saxlanması və həmin əsrlərdəki zəncirvari şəkildə uzanan*

¹⁹ Məmmədli, N.B. Azərbaycan dilində alınma terminlər / N.B.Məmmədli – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. - s.130.

²⁰ Ordubadı, S. Gülşəni-vəhdət / S.Ordubadı – Naxçıvan: Əcəmi, – 2010. - s.46.

²¹ Yenə orada, – s.72.

*izafət birləşmələrində, ərəb-fars sözlərinin çoxluğunda, standart təşbeh və metaforlar sistemində özünü büruzə verir*²².

Şairin poetik təsvirlərində, xüsusilə od və alov metaforları ilə eşqin iztirabları ifadə edilmiş, insan duyğuları təbiət obrazları ilə paralel şəkildə təqdim olunmuşdur ki, bu da Salik Ordubadinin bədii dilinin gücünü nümayiş etdirir.

Dil vasitələrindən uğurlu istifadənin nümunəsi kimi, S.Ordubadinin “*rövşən*” və “*pərtov*”²³ sözlərini bir-birinə sinonim olaraq işlətməsini qeyd etmək olar. Bu kimi priyomlarla ədib dildən orijinal şəkildə yararlanmışdır. Bu baxımdan V.N.Vovk bədii nitqdə obrazların emosional ifadəsinin əhəmiyyətini vurğulayır və fərdi obrazların milli dildə emosional çalarlarla təqdim olunmasının vacibliyini qeyd edir²⁴.

Klassik poeziyada mübaliğə əsas məcaz növlərindən biri kimi geniş yayılmışdır. Məmməd Tağı Sidqi də “siyah” və “qara” sinonimlərindən istifadə edərək ifadələrə poetik güc qatmışdır: “*Xəta müşkü nədən bəxti-siyahım tək olub qara?*”²⁵.

Şairlər gözəlin qaşlarını kaman, kirpiklərini ox kimi təsvir edərək bədii müqayisələr qurmuşlar. Xalq şeirində də bu tendensiya müşahidə olunur. Fəqir Ordubadi Nizami Gəncəvi qəzəllərinə yazdığı bənzətmələrdə klassik təsvir vasitələrindən istifadə edərək öz fərdi üslubunu yaratmışdır. O, “*Bu gecə yuxuma gəldi mənim ol sərvifəraz*”²⁶ misraları ilə N.Gəncəvi ənənəsinə bağlılığını nümayiş etdirmiş, əsərlərində əks olunan poetik dialoqlar isə qafiyə sisteminin təsir gücünü artırmışdır.

Klassik şeir ənənəsinin davamçısı olan F.Ordubadi izafət birləşmələri ilə zəngin poetik nümunələr yaratmış, Nəsimi üslubuna

²² Azərbaycan ədəbi dil tarixi: [4 cildə] / tərt. ed. S.Mehdiyeva [və b.] – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 3. – 2007. - s.13.

²³ Ordubadi, S. Gülşəni-vəhdət / S.Ordubadi – Naxçıvan: Əcəmi, – 2010. - s.48.

²⁴ Вовк, В.Н. Языковая метафора в художественной речи: Природа вторичной номинации / В.Н.Вовк – Киев: Наукова думка, – 1986. - с.64.

²⁵ Sidqi, M.T. Əsərləri / M.T.Sidqi, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. - s.51.

²⁶ Qədimov, Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti / Ə.Qədimov. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2010. - s.260.

yaxın irfani qəzəllərində poetik suallar vasitəsilə ifadənin təsirini gücləndirmişdir: “*Səri-zülfün kimi könüm pərişan olsa, istərsən?*”²⁷.

Birinci fəslin “**Ədəbi-bədii dildə xalq-aşıq şeiri**” adlı ikinci paraqrafında XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində xalq-aşıq şeirinin bədii dilə təsiri araşdırılır. “*Aşıq sənətinin bədii-estetik enerjisi, onun mövcudluq, irəliyə daşınma gücü, potensiyası bütünlükdə xalqın etnomədəni sisteminin ümumi məzmunundan gəlir*”²⁸. XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan aşığı muhiti ədəbi ənənələrə sadıq qalaraq saz-söz sənətkarlarının miras qoyduqları poetik irsin müəyyən tarixi-ənənəvi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış, forma, məzmun, poetik dəyərləri ilə yaddaqalan şifahi, yazılı aşığı şeirləri ərsəyə gətirmişdir.

Aşıqların nitqində müəyyən tarixi dövrün səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən, eyni zamanda bədii effekt yaradan dialekt leksikasına və şivə sözlərinə geniş yer verilmişdir: “*xas*” (saf, təmiz), “*örkən*” (toxuma kəndir), “*güləcə*” (qadın üst geyimi), “*pərdi*” (tir), “*ildız*” (iynənin deşiyi), “*bəzbənd*”²⁹ (qolçaq) və s. Qeyd edək ki, “*bazubənd*” sözü şivə tələffüzü nəticəsində birinci hecadakı “*a*” qalın saitinin ikinci hecadakı “*ə*” incə saitinin təsiri ilə dəyişərək “*bəzbənd*” şəklində tələffüz olunmuşdur.

Həm ifaçı aşığı, həm də şeir müəllifi kimi tanınan A.Dəhri klassik ənənəyə söykənərək xalq dilindən gələn sözlərlə aşığı poeziyasının zənginləşdirilməsində rol oynamışdır. Onun yaradıcılığında xalq-məişət üslubu, atalar sözləri və zərb-məsəllər üstünlük təşkil edir; bədii irsindən Abbas Tufarqanlı və Aşıq Hüseyndən təsirləndiyi hiss edilir. Onun “*Olmağ*”, “*Yaxşıdır*”, “*Yandırar*”, “*İstərəm*” qoşmaları orijinal leksik üslub və ardıcıl, məntiqli ifadə tərzilə seçilir. Məsələn, Abbas Dəhriyə nəsihətəməz

²⁷ Sidqi, M.T. Əsərləri / M.T.Siqdi, төrt. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. - s.60.

²⁸ Qasımlı, M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri / M.Qasımlı, M.Allahmanlı – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. - s.4.

²⁹ Əhmədli, N. Dərələyəzli ustad aşığı Cəlil / N.Əhmədli – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. - s.94.

şairlərinin birində işlətdiyi “qabaq”, “göy”, “bac”, “tər”³⁰ eyni fonetik tərkibdə bu gün də ədəbi dildə əvvəlki mənasında istifadə olunmaqdadır. Naxçıvanda yaşlı insanların danışdığı dilində “göy” sözü simic, xəsis adam şəklində əvvəlki mənasında işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır.

Aşıq şeiri üslubunda yazan şairlərdən olan H.Bikəsin lirikası xalq dili zəmini üzərində qurulmuş, eyni zamanda klassik ədəbiyyat üçün xarakterik olan söz və ifadələrlə zəngindir. H.Bikəs klassik ədəbiyyatda işlənən sözlərin bədii dildə əldə etdiyi funksiyanı olduğu kimi saxlamış, gözü yaşlı mənasında “*didə yaşlı*” birləşməsinə, “*badi-səba*”³¹ bədii xitabını ənənəvi müraciətlərdən biri kimi işlətməmiş, *ol* işarə əvəzliyindən poetik səslənməni təmin etmək üçün istifadə etmişdir. Onun poeziyasında “*Tər buxaqlar peyvənd olub saçında*”, “*Kuyi cənnət gülüzar*”, “*Dildə yaşlı intizar*”³², “*Kəmənd oldu boğazımda qara tel*”³³, “*Baxdım bəmə çəkdi, qalxanda zilə*”³⁴ kimi maraqlı və orijinal dil-üslub faktlarına da rast gəlmək mümkündür.

Zəngibasarin Çobandərə kəndindən olan, ermənilərin silahlı təzyiği nəticəsində ata-baba yurdundan qovulmuş, ömrünün axırına kimi Naxçıvanın Şıxmahmud kəndində məskunlaşan Aşıq Cəfər də yaradıcılığını xalq aşıq üslubunda davam etdirmişdir:

*“Başına döndüyüm ay ala gözdü,
Könlümü eylədin qaralı kimi”*³⁵.

Şair qafiyə və ritmik uyğunluq məqsədilə gözlü sözünü xalq dilində işləndiyi formada “gözdü” olaraq səsləndirmişdir.

Digər mürəkkəb Naxçıvanda dialekt söz olaraq işlənən “*qaralı*” meyvəsinin adı çəkilmişdir. Gavalı növü olan bu meyvəyə “*qaral*” da deyirlər.

³⁰ Səfərov, Y. Naxçıvan aşıqları və el şairləri / Y.Səfərov – Naxçıvan: Əcəmi, – 2011. - s.11.

³¹ Qədimov, Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti / Ə.Qədimov – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2010. - s.319.

³² Yenə orada, - s.319.

³³ Səfərov, Y. Naxçıvan aşıqları və el şairləri / Y.Səfərov – Naxçıvan: Əcəmi, – 2011. - s.27.

³⁴ Yenə orada, - s.28.

³⁵ Yenə orada, - s.49.

Bu paraqrafda Aşıq Cəlil, Aşıq Fətulla, Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi kimi aşiq sənətinin görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığının dil və üslub məsələləri də işıqlandırılmışdır.

Aşıq poeziyasında türkiizmlər daha çox o dövrün ədəbi dili üçün ənənəvi şəkildə işlək olan, semantikasında əsaslı dəyişikliklər olmadan ilkin mənalarını qoruyub saxlayan sözləri əhatə etmişdir. Aşıq yaradıcılığında ədəbi dili səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri ümumxalq danışığı dilində formalaşmış əxlaqi-didaktik mövzuların atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli nəsihətlər, aforizmlər vasitəsilə şərhinə üstünlük verilməsidir:

*“Mənə göstər dərdsiz adam haqq sözdü,
Ləğviyyətə deməzlər ha haqq sözdü”³⁶.*

Bədii ədəbiyyatda və folklorlarda işlənən xüsusi adlar xalqın tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası haqqında məlumat verməklə yanaşı, dil tarixini öyrənməyə də şərait yaradır. M.İbrahimov aşiq poeziyasının tarixi şərait və dövrün tələbi nəzər alınmaqla araşdırılmasını, aşiq şeirində söz və ifadələrə həssaslıqla yanaşılmasını vurğulayaraq yazır: *“Onlar bizə dövr haqqında maraqlı məlumat verə bilər və aşiq poeziyasında realizmin konkret formalarda meydana çıxdığını aydınlaşdırmağa kömək edər”³⁷.*

Xüsusi adların üslubi imkanlarını və mənə çalarlılığını öyrəndikcə, XIX əsrdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərində tarixi torpaqlarımıza yerləşdirilən ermənilərin ilkin yer adlarını süni surətdə dəyişdirdikləri faktları da ortaya çıxır. M.Hüseynova toponimlərin milli keyfiyyətləri əks etdirmək xüsusiyyətinə, müxtəlif üslubi məqamlarda da fəallıq göstərərək nitq və dil vahidləri kimi işləndiklərinə münasibət bildirərək yazır: *“Daha effektiv üslubi gözəllik yaratmaq naminə onomastik vahidlər bədii qayə ilə öz aralarında daxili vəhdətə nail olmaq üçün deyim tərzinə xüsusi*

³⁶ Əhmədli, N. Dərələyəzli ustad aşiq Cəlil / N.Əhmədli – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. - s.43.

³⁷ Əliyev, F. Mirzə İbrahimov və xalq yaradıcılığı / F.Əliyev – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. - s.34.

*dolğunluq və tutumluluq qazandırır*³⁸. Qərbi Azərbaycanın təbiətini tərənnüm edən aşırıq şeirlərində vətənin coğrafi mənzərəsinin təsvir edilməsində onomastik vahidlərə, onların bütün növlərinə müraciət edilmiş, üslubi məqamlarda – poetik tabloların təsviri zamanı fəal leksik vahidlər kimi istifadə edilmişdir. Aşırıq Cəlilin yaradıcılığında frazeoloji vahidlər dilin daxili, estetik imkanlarını üzə çıxarmış, şeir dilinə bədii rəng vermişdir. Səbəb-nəticə əlaqəsi üzərində qurulan “*Arpa qan ağladı, sular bulandı*”³⁹ cümləsində bədii təsvir vasitəsi olaraq metafor, bədii ifadə vasitəsi kimi isə mübaliğə işlənmişdir. Aşırıq Cəlil şühudi keçmişdə işlətdiyi “*qalandı*”, “*talandı*” və “*bulandı*” feilləri ilə bilavasitə iştirakçısı olduğu qanlı hadisələri ifadə etmiş, hər üç misranın sonunda keçmişdə qəti şəkildə icra olunmuş həmcins xəbərlər arasındakı səs uyğunluğunu nəzərə alaraq onları sadalama intonasiasına tabe etmişdir.

Birinci fəslin “**Əncüməni-şüəra**” ədəbi məclis üzvlərinin **dil-üslub xüsusiyyətləri**” adlı üçüncü paragrafında Q.Vənəndi, F.Ordubadı, S.Ordubadı, A.Gövhər, M.T.Sidqi kimi sənətkarların ədəbi irsində müşahidə edilən leksik-semantik xüsusiyyətlərin diqqətçəkən yönəri təhlil edilmişdir. Əsasən əruz, qismən də heca vəznində yazılan şeirlər mövzu dairəsinin genişliyi, sənətkarlıq rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. Məsələn, hələ o dövrün görkəmli nümayəndəsi olan “*C.Məmmədquluzadə Fəqir Ordubadinin yaradıcılığında zamanənin sözüinə çevrilmiş ictimai motivlərə yüksək qiymət verərək onu “irəli görüşlü” sənətkar kimi yüksək dəyərləndirmişdir*”⁴⁰.

F.Ordubadinin şeirlərində rast gəlinən feillər dilin keçdiyi inkişaf yolunu, dövrün dil xüsusiyyətlərini də əks etdirmişdir. F.Ordubadinin qəzəl dilində müasir ədəbi dil üçün arxaik hesab olunan “*t-d*” samit dəyişməsi əsasında formalaşmış “*dut*” feili dialekt

³⁸ Hüseynova, M. Dilin elmi və estetik problemləri / M.Hüseynova – Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, – 2019. - s.11.

³⁹ Əhmədli, N. Dərələyəzli ustad aşırıq Cəlil / N.Əhmədli – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. - s.50.

⁴⁰ Həbibbəyli, İ. Böyük ədəbiyyat nəhəngi Məmməd Səid Ordubadi / İ.Həbibbəyli – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. - s.18.

və şivələrdə öz izini itirməmişdir. F.Ordubadinin şeir dili olduqca maraqlı və leksik zənginliyi ilə seçilən bir dil olmuşdur. O, klassik qəzəl janrının üslubuna və ideyasına yeni məzmun gətirmiş və bu janrı yeni realist istiqamətə yönəltdirmişdir:

*“Ey gözüm yağı, sənin həmdəmi-zarın mən idim,
İndi nolmuş sənə, mən özgə kimi yad olubam?!”⁴¹.*

Qəzəldə *“Ey gözüm yağı”* ilə məşuqəsinə xitab edən aşıq gözdən düşmə səbəbini soruşur, eyni zamanda məhəbbət aləmində əriyib getdiyini bildirməklə, xoş sözlərlə sevgilisini yola gətirməyə çalışır. Xitablarla zəngin qəzəllərində F.Ordubadini *“ey”* nidası ilə sözlərə xalq ruhu verərək ifadələri bir növ qəlib formasına salmışdır.

Bu baxımdan Ə.Qədimov bu ənənəni davam etdirən Aslanxan Gövhər haqqında yazır: *“Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisində yazılı poeziya ənənələri ilə şifahi xalq-aşıq şeiri ənənələrinin qovuşması və müştərək inkişafında Aslanxanın yaradıcılığı müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir*⁴². A.Gövhərin yoxsullara zülm edən İsmayıl adlı bəyə ünvanladığı həcvsayağı şeiri dilinin sadəliyi və aydınlığı ilə seçilir:

*“Zalım dovşan, adın çıxdı yamana,
Dənin yedin, bəs samanın neylədin?!”⁴³.*

A.Gövhər burada tərəfləri metaforlardan ibarət *“zalım dovşan”* sözü ilə antiteza yaratmışdır. Azərbaycan ədəbi dilində birinci şəxsin təkini ifadə edən *mən-bən* əvəzliyinin uzun müddət ikili variantından da istifadə edilmişdir. Məsələn:

*“Əhsən sana, bu zənnilə versən cəza bana.
Bən bilməzəm bu çareyi-dərdi-dili, təbib”⁴⁴.*

Bu beytdə, göründüyü kimi, birinci şəxsin təkində *“mən”* əvəzliyi *“bən”*, *“mənə”* isə *“bana”* kimi işlənmiş, fərdi-üslubi səciyyə daşıyan təkrar kimi istifadə olunmuşdur.

Birinci fəslin **“Dini-fəlsəfi görüşlərin poetik dili”** adlanan

⁴¹ XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası (1905-1920 – ci illər) / tərt. ed. M.Məmmədov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. - s.282.

⁴² Qədimov, Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti / Ə.Qədimov – Bakı: ADPU nəşriyyatı, – 2010. - s.95.

⁴³ Yenə orda, - s.96.

⁴⁴ Ordubadi, S. Gülşəni-vəhdət / S.Ordubadini – Naxçıvan: Əcəmi, – 2010. - s.34.

dördüncü paraqrafında qeyd olunur ki, xalqın mənəvi həyat səviyyəsinə təsir edən ərəb, fars mənşəli terminlərin böyük əksəriyyəti İslam dini ilə əlaqəli olmuş, dilimizdə bu gün də işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır. Qurani-Kərim ayələri, hədis və rəvayətlər bir tərəfdən dövrün ədəbi tələbindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən isə klassiklərin dini mətnlərlə və sələflərinin əsərləri ilə yaxından tanış olmalarından irəli gəlirdi.

Heyran xanımın yaradıcılığında onun dini biliklər haqqında məlumatlılığı, eləcə də digər dini-fəlsəfələrə münasibətinin də kifayət qədər qənaətbəxş olduğunu görmək mümkündür:

*“Dinim nə imiş, qalmışam Heyran, a dustlar,
Nə kafiri-məhzəm, nə müsəlman əməlimdən”*⁴⁵.

Dini mövzulara müraciətində həssas olan şairə şaban və ramazan aylarının müsəlman dünyası üçün rifah ayı hesab etdiyini rubaisində əks etdirmişdir:

*“Şaban bitən kimi gəldi Rəməzan,
Hər kəs öz evində oldu şadman”*⁴⁶.

Rübailərində insanlara Quranın gözəlliyi, fəlsəfəsi, müqəddəs mahiyyətini sadə və təbii dildə çatdırmışdır: *“Nə bir ehsan, nə xətimi-Quran var”*⁴⁷.

Dərin dini görüşlərə malik olan Qüdsi Vənəndi sələfləri kimi insanın üzünü Qurana, qaş, göz, xətt, xalını Quran ayələrinə bənzətmiş, bu mükəmməl varlığın İlahi hikmətindən yarandığını diqqətə çəkmişdir: *“Təsbeh ilə zülfün telini tutma bərabər”*⁴⁸.

Ordubadlı Kərim, Kosacanlı Ağ Aşıq Allahverdi, Aşıq Cəlil, Aşıq Əli Xanxanmıoğlu, Aşıq Məmmədcəfər, Çobankərəli Aşıq Cəfər, Aşıq Abbas Dəhri, Aşıq Fətulla, Ululu Kərim kimi haqq aşıqları bəşəriyyət üçün dini-mənəvi dəyərləri hikmətli, əxlaqi didaktik fikirlərlə təqdim etməyə nail olmuşlar. Poeziya nümunələrində *“Kəbə*

⁴⁵ Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri / Heyran Xanım, tərt. ed. M.Soltan, Q.Məmmədli – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. - s.60.

⁴⁶ Yenə orda, - s.198.

⁴⁷ Yenə orda, - s.211.

⁴⁸ Vənəndi, Q. Divan: [2 cildə] / Q.Vənəndi, tərt. ed. Ə.N.Qədimov – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 2014. - s.36.

qəndili, püstani-rəna” kimi orijinal bənzətmələr poetikliyi yüksəltmişdir⁴⁹.

“XIX əsrdə yazılmış dini-təbliğ xarakterli əsərlər dilinin sadəliyi və anlaşıqlılığı, dini anlayışlar və hadisələrlə bağlı sözlərin işlənməsi, ümumxalq danışığı dilinə məxsus leksik vahidlərin və sintaktik konstruksiyaların üstün yer tutması ilə seçilir”⁵⁰. Şairlərin bu məzmununda yazdığı şeirlər bir qayda olaraq islami xarakterdə olmuş, İslam dini, müqəddəs saydığımız dəyərləri ifadə etmişdir. “Quran”, peyğəmbər Məhəmməd rəsuləleyhüssəlam, on iki imam, xüsusilə Həzrət Əli və imam Hüseyin adına şeirlərdə tez-tez rast gəlinmişdir.

Dissertasiyanın “XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühitinin bədii dil mənərəsi” adlanan ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. Bu fəslin “Poeziya dilində əsas təmayüllər” adlı birinci paragrafı Azərbaycan poeziya dilindəki dəyişiklikləri, onun ictimai-siyasi hadisələrlə bağlılığını, şairlərin üslub axtarışlarını və sərbəst şeirə keçidi izah edir. Leksik üslub yeksənəkliyi və dil kasadlığı, dilə yeni sözlərin daxil olması ilə tədricən aradan qalxırdı. 1918–1920-ci illərin siyasi hadisələri ədəbiyyata sosial-demokratik yönümlü şeirlərin gəlişinə təkan verdi.

Poeziyada yeni dövrün dil və üslub xüsusiyyətləri özünü tamlığı ilə biruzə vermiş, dövrün ədəbi ruhunu ifadə etmişdir. “1917-1920-ci illərin ədəbi-ictimai fikri nə qədər ziddiyyətli olsa da, onun qaranlıq və dolaşığı yolunda bir məqsəd çox aydın şəkildə görünməkdə idi. Bu məqsəd Azərbaycan şeirinin milli istiqlal uğrunda apardığı mübarizə idi”⁵¹.

M.T.Sidqi, Q.Şərifzadə, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsar, H.Cavid kimi sənətkarlar ədəbi prosesin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdılar. XX əsrin əvvəllərində poeziyanın dilində realist-demokratik fikirləri ifadə edən sözlərin

⁴⁹ Səfərov, Y. Naxçıvan aşığıları və el şairləri / Y.Səfərov – Naxçıvan: Əcəmi, – 2011. - s.39.

⁵⁰ Adilov, V. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu / V.Adilov – Bakı: Nurlan, – 2002. - s.15.

⁵¹ Ağayev, İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri / İ.Ağayev – Bakı: Elm, – 2002. - s.115.

çoxluğu müşahidə olunur. Dilin lüğət tərkibinə ictimai, siyasi, iqtisadi quruluş, elm və texnologiyalar ilə bağlı daxil olan sözlərin əksəriyyəti kalka yolu ilə dilimizə daxil olmuşdur. “XX yüzilin əvvəlində Azərbaycanda bir tərəfdən İstanbul ağzına əsaslanan ədəbi dil formalaşır, digər tərəfdən danışıq dili, daha dəqiq deyilsə, məişət üslubu ədəbi dilə gətirilirdi və bu proseslərin hər ikisinin özünəxas əhəmiyyəti var idi”⁵². Bunlar daha çox ümumi ünsiyyət yox, üslubi fakt kimi özünü göstərmişdir.

M.S.Orudadi XX əsrin əvvəllərində poeziyada klassik formadan istifadə etsə də, dilində demokratik çağırışlara uyğun dəyişikliklər etmişdir. Şeirlərində ərəb-fars mənşəli qəliz ifadələrə rast gəlinərsə də, “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı fəaliyyəti onun dilə daha ciddi yanaşmasına təsir etmişdir. O, realizm və lirizmi birləşdirərək, ictimai-siyasi hadisələri xalq dilinə yaxın üslubda təqdim etmişdir. Onun şeir yaradıcılığı ədəbi dilin leksik-semantik imkanlarını, xalq dilinin idrak potensialını üzə çıxarmışdır. Lakin ədibin nəsr yaradıcılığında olduğu kimi, poetikasında da ərəb və fars ifadələrindən istifadə özünü göstərmiş, çox hallarda isə onları Azərbaycan dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə, bəzi fonetik dəyişikliklər etməklə işlətmişdir.

*“Qardaş, gəl indi qismət edək malü dövləti,
Paltar-palası boşla, quru canı sən götür.
Gəlsə nə qədər töhvə, ya peşkəş, mənim,
Dərvişi, yolçu, saili-mehmanı sən götür”*⁵³.

Bu dövrdə poeziyada uşaq şeirləri və təlim-tərbiyə mövzuları önə çıxır, bədii nümunələr uşaqların dərk etmə səviyyəsinə uyğun poetik biçimdə təqdim olunurdu. M.T.Sidqi bu istiqamətin aparıcı siması kimi uşaqların vətənpərvər, savadlı yetişməsinə xidmət edən şeirlər yazmış, məktəb-təhsil təşəbbüsləri ilə bu işi sistemləşdirmişdir. Onun bədii irsində canlı danışıq koloritinin region danışıq tərzilə poetik qovuşması hiss olunur; məişət üslubu ilə ictimai nitqi məharətlə

⁵² Həsənova, S. Dilimiz mənəvi kimliyimizdir / S.Həsənova – Naxçıvan: Əcəmi, – 2017. - s.128.

⁵³ Ağayev, İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan şeiri / İ.Ağayev – Bakı: Elm, – 2002. - s.38.

uzlaşdırmışdır. M.Füzulinin bir qəzəlinin ilk iki misrasını olduğu kimi işlədərək, klassik mətni sadələşdirilmiş formada öz prizmasından tamamlamışdır.

*“Saçın əndişəsi təhriki-zənciri-cünumdur,
Cünunum dəfinə zikri-ləbi-ləlin füsunumdur”⁵⁴.*

M.T.Sidqi şeirlərində ərəb-fars dilindən ədəbi dilə keçən xeyli sayda şəkilçilərə yer vermişdir ki, onların əksəriyyəti müasir dilimizdə işləkliyini itirməmişdir. Şair *-xah, -gah* sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə *“dadxah”*, *“ümidgah”⁵⁵* kimi düzəltmə sözləri poeziyasında uğurla işlətməmişdir. M.T.Sidqi uşaqları oxumağa həvəsləndirmək, təhsilə cəlb etmək üçün yazdığı şeirlərin məna və funksiyasına uyğun olaraq çağırış nidalarına da üstünlük vermişdir. Daha çox feilin əmr formasında işlənən misralarda *ey* nidası işləkliyi ilə seçilmişdir. M.C.Paşayev *“ey”* vokativinin işlənmə məqamlarına diqqəti çəkərək yazmışdır: *“Ən adi söz, cəmi iki səsdən ibarət, özü də əslində çoxmənalı olmayan, funksiyası çox məhdud (yalnız müraciət) olan bir söz ustasının qələmində nə qədər zəngin xüsusiyyətlər kəsb edə bilər, poetik sanbala malik ola bilərmiş. Həmin vokativin daha bir sıra ekspressiv-estetik və struktur kompozision səciyyəli xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir”⁵⁶*. Məsələn, H.Cavidin publisistik nitqi onun şeirlərinə də siyarət etmiş, baş verən hadisələrə emosional münasibət nidaların əhatəsində təqdim edilmiş, söz sırasının müəyyənləşməsində nitq fərdiliyi kimi ortaya çıxmışdır:

*“Oyan, ey piri-xoşdil!
Qalq, ayıl bir xabi-rahətdən!
Qiyamətdir, qiyamət..!”⁵⁷.*

Q.Şərifzadə də Naxçıvanın maarifçi ədəbi və mədəni mühitinin inkişafında xidmət göstərən demokrat fikirli ziyalılardan

⁵⁴ Sidqi, M.T. Əsərləri / M.T.Sidqi, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. - s.49.

⁵⁵ Yenə orda, - s.27.

⁵⁶ Paşayev, M.C. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917) / M.C.Paşayev – Bakı: Ziya-Nurlan, – 2004. - s.209.

⁵⁷ Cavid, H. Əsərləri: [5 cildə] / H.Cavid, tərt. ed. T.Cavid – Bakı: Lider, – c. 1. – 2009. - s.58.

biri kimi xalq dilinə dərindən bələd olduğundan onun şeirlərinin problematikası orijinallığı ilə seçilir:

*“Vətən bağında fəryad et,
Qon övradi-fünunə, nəğməyi-milliyə inkişaf et.
Cəhalətlə Vətən bir leyli-zülmətnak edər təşkil”*⁵⁸.

Q.Şərifzadə həm klassik ənənəyə sadıq qalmış, həm də yeni dövr poeziyasının mövzu dairəsini əks etdirmiş, iki janrın üzvi vəhdətini, sintezini yaratmışdır. Qəzəl formasında yazdığı şeirlərində ibarə və tərkiblər üstünlük təşkil etdiyi halda, ictimai məzmunun kəsb edən satirik ruhlu əsərlərində rəsmi dilə az da olsa yer vermiş, xalq danışığı dilinin hakimliyini qoruyub saxlamışdır.

İkinci fəslin **“Nəsr dilində bədii axtarışlar”** adlanan paraqrafında qeyd edilir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında yetişən M.F.Axundzadə N.Nərimanov, Ə.Haqqverdiyev, S.S.Axundov, S.M.Qənizadə, C.Məmmədquluzadə, E.Sultanov kimi ədiblər ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında bədii nəsr nümunələri yazaraq özlərindən sonra gələn nasirlərin yetişməsinə vəs ilə oldular. *“XIX əsrdə təşəkkül tapan, formalaşan və inkişaf edən Azərbaycan nəsr təkhiyənin təşkilində, sənətkar mövqeyinin bədii ifadəsində, bir sözlə, poetika, sənətkarlıq sahəsində dünya ədəbi prosesindəki mövcud səviyyədən geridə qalmırdı”*⁵⁹.

Yazıçıların əsərlərində obrazlı təfəkkürün məhsulu olan, nitq faktı kimi səciyələndirilən vasitələrin: fərdi-situativ ifadələrin, sintaktik fiqurların (xitab, dialoq, monoloq, quruluşuna və məqsədinə görə müxtəlif cümlə növləri) yeri və mövqeyi geniş şəkildə araşdırılmışdır. Yaradıcılıq yoluna şeirlə qədəm qoymuş bəzi sənətkarlar istedadlarını nəsr sahəsində də sınaaraq Azərbaycan ədəbiyyatında öz sözünü deməyi bacarmışdılar. Naxçıvan ədəbi mühitinin M.T.Sidqi, E.Sultanov, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadı, H.Cavid, Ə.Səbri (Qasımov), Ə.Q.Naxçıvanlı (Abbasov) kimi nümayəndələri Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı naminə mühüm işlər gördülər. Klassik nəsrin müxtəlif nümunələrində

⁵⁸ Qədimov, Ə. Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu / Q.Qədimov – Bakı: Elm və təhsil, – 2009. - s.182.

⁵⁹ Məmməd, C. Hüseyin Cavid / C.Məmməd – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. - s.17.

el dilindən süzülüb gələn şirinlik, bir-birindən fərqli ədalı ibarə və ifadələr, ritorik suallar, bədii təkrarlar özünəməxsusluğunu bədii şəkildə təcəssüm etdirmişdir.

Nəsr əsərlərində rast gəlinən həqiqi toponimlərin əksəriyyəti həmin dövrə aid ictimai-siyasi mühitin mənzərəsini dolğun əks etdirmişdir: “Zəngi”, “Keçilli”, “Salvartı”, “Naxçıvan”, “Çərçiboğan”, “Gərməçataq”, “Zəngəzur”, “Şərur” və s. Ədəbi nümunələrdə milli mənsubiyyəti təsdiqləyən, tarixin şanlı səhifələrinə işıq salan toponimlər içərisində çoxlu sayda məhəllə adları da yer almışdır: “Buzxana”, “Çaylax”, “Cəfərabad”, “Şahab” və s. Milli mənəvi sərvətlərimizdən olan məhəllə adlarına nəsr əsərlərində tez-tez rast gəlinir: “Dindarlar və orucağızlar məhəlləsi kimi tanınan Şərq və inzibati idarələrdə çalışan oruc yeyənlər-Qərb məhəlləsi olaraq ikiye ayırmışdır”⁶⁰. Əsərlərdə yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan onomastik vahidlərin iştirakı ilə düzələn söz birləşməsi şəklində uydurma toponimlər də yer almışdır: “Pirsəqqiz kəndi”, “Danabaş kəndi”, “Qarakənd kəndi”, “Qaraqılçıq” və s.

Nəsr əsərlərində zamanın ab-havasını özündə saxlayan, oxucunu hadisələrin canlı iştirakçısına çevirməyi bacaran ləqəblər bədii təyin rolunu oynayaraq qoşulduğu adın sahibinin müəyyən əlamətlərini özündə əks etdirmişdir. Ləqəblər obrazın rəftarına, zahiri görkəminə və fərdi psixologiyasına uyğun seçilmiş, onların dəqiq təsvir edilməsinə şərait yaratmışdır: “qızilli Qasım”⁶¹, “lağlağı Sadıq”, “qəzetçi Xəlil”⁶² və s.

E.Sultanov əsərlərində çoxlu sayda dialekt və şivələri əhatə edən sözlərdən istifadə edərək təbii danışq dilini, bir növ dilin etnoqrafiyasını bədii nəsrin dilinə köçürməyə çalışmışdır. “Aynaya baxıb telini, gavını düzəltdi, sonra qoltuq cibindən sürmədanını çıxarıb, gözlərinə sürmə çəkdi”⁶³. Lüğətlərdə “gav” dialekt sözünün

⁶⁰ Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Öndər, – c. 1. – 2004. - s.352.

⁶¹ Səbri, Ə. Povest və hekayələr / Ə.Səbri – Bakı: Gənclik, – 1978. - s.72.

⁶² Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Öndər, – c. 1. – 2004. - s.41.

⁶³ Sultanov, E. Hekayələr / E.Sultanov – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. - s.43.

müxtəlif mənalarına rast gəlinə də, Naxçıvanın bəzi bölgələrində bu söz “birçək” mənasını ifadə etmişdir. Bu sözün “gab” şəklində fonetik dəyişikliyə uğramış variantından da istifadə olunur. Nəsr əsərlərində dilin ifadə olunma imkanlarını üzə çıxartmaq, canlılıq və təbiilik əldə etmək üçün bədii təzadlara yer verilmiş, ifadə etdikləri mənaya görə bir-birinin eyni olan alınma sözlər yanaşı işlədilmişdir: “məraz”, “naxoş”, “qızdırma”, “isitmə”⁶⁴, “girov”, “zaloq”⁶⁵ və s.

Nəsr dilində rast gəlinən varvarizmlər bəzən dilimizə məxsus olan sözlərə qarışaraq işlənmişdir. Müasir dilimizdə işlənən “qaçaqmalçı” sözü italyancadan dilimizə keçən “kontrabandaçı” sözü ilə yanaşı işlənmişdir⁶⁶. Mücərrəd, mənəvi xüsusiyyətlər də daxil olmaqla isim düzəldən -çı⁴ şəkilçisi bu gün də iş görən, sənət və ya peşə sahibi, subyekti, şəxs anlayışını ifadə edir.

M.S.Ordubadinin əsərlərində keçmişdə dilimizdə işlək olan müxtəlif bağlayıcı sözlərə də rast gəlinir: “Vəhalonki ey günəş, sən çıxırsan, amma mən qürub edirəm”⁶⁷. Müasir Azərbaycan dilində *o haldaki, halbuki* qarşılaşdırma bağlayıcısının sinonimi olan “vəhalonki” bədii əsərlərin dilində yaşasa da, arxaikləşmişdir.

“Dram dilinin əsas cəhətləri” adlı üçüncü paragrafda qeyd edilir ki, dram janrı dövrün ictimai-sosial mənzərəsi, milli-mənəvi ənənələri, xarakterik real həyat hadisələri, orijinal surətlər silsiləsi ilə birlikdə ədəbiyyat tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur. Dramaturqlar xalq dilinin üslubi zənginliyindən yararlanaraq, obrazların nitqində hikmətli sözlər və məsəllərdən məharətlə istifadə etmişlər. Məsələn, Məmməd Səid Ordubadi andlar vasitəsilə emosional-ekspressiv münasibətləri də üzə çıxarmış, xalq arasında daha çox müraciət olunan dini toponimik ad və ləqəbdən istifadə edərək obrazın gileyini sadə danışıq dilində təqdim etmişdir:

⁶⁴ Ordubadi, M.S. Əsərləri: [8 cildə] / M.S.Ordubadini —Bakı: Azərənəşr, – c. 1. – 1964. - s.421.

⁶⁵ Yenə orada, - s.66.

⁶⁶ Sultanov, E. Hekayələr / E.Sultanov – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. - s.125.

⁶⁷ Ordubadi, M.S. Əsərləri: [8 cildə] / M.S.Ordubadini —Bakı: Azərənəşr, – c. 1. – 1964. - s.397.

“Nəzərəli. – Hacı, sən olasan getdiyin Məkkə, sən olasan Xorasanın qızıl günbəzələri. Sən olasan qırmızıgöz ağam, bir yaxamızı Kərbəlayı Haşım ağanın əlindən qurtar!”⁶⁸. Söz və ifadələri sərrast seçən dramaturq mənə və üsluba uyğun olaraq dil vahidlərindən istifadə etmişdir. “Kərbəlayi Haşım – Yenə bir alnın möhürə dəysəydi, ürəyim yanmazdı, özün də ömründə qüsl təyəmmümün təhərini bilməzsən, başlamısan mənə eyib tutmağa”⁶⁹.

Hüseyn Cavid isə leksik-semantik söz qruplarından olan əks mənalı və ya yaxın mənalı sözlərin harmoniyasını danışıq dilində təqdim etmiş, sinonim cərgələr yaratmağı da unutmamışdır: “İnsaf, mərhəmət yoq namərd fələkdə”⁷⁰. Personajlarının nitqində kəskin təzadlar, mübaliğələr, metaforlar semantik çaları gücləndirmiş, emosionallığı təmin etməklə yanaşı, dramaturqun estetik məqsədini də üzə çıxarmışdır: “vərəmli xülya”⁷¹, “ölüm uykusu”⁷² və s. “Böyük sənətkarlar həmişə surət dilini, nitqini fərdiləşdirməyə və tipikləşdirməyə xüsusi əhəmiyyət verirlər”⁷³.

Dramaturqlar zamanın ab-havası ilə əlaqələndirilmiş surətlərin nitqində bəzən qəliz ibarə və izafətlərə yer vermişdilər ki, bunlar da, əsasən, dini sözləri əhatə etmişdir. Əsərlərdə gündəlik danışıq dili, dövrün ədəbi dil normaları və klassik ədəbiyyatda işlənən ifadə üsulları da özünü göstərməkdə idi.

Tədqiqatın beş paragrafdan ibarət üçüncü fəslə **“XIX əsr-XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin dilində funksional üslubi diferensiallaşma”** adlanır. Naxçıvan ədəbi mühitində XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən sənətkarların dilində bütün üslub növlərindən istifadə halları müşahidə

⁶⁸ Ordubadi, M.S. Əsərləri: [8 cilddə] / M.S.Ordubadi – Bakı: Azərənşr, – c. 2. – 1964. - s.13.

⁶⁹ Yenə orda, - s.16.

⁷⁰ Cavid, H. Əsərləri: [5 cilddə] / H.Cavid, tərt. ed. T.Cavid – Bakı: Lider, – c. 2. – 2005. - s.174.

⁷¹ Yenə orda, - s.96.

⁷² Yenə orda, - s.255.

⁷³ Namazova, F. İlyas Əfəndiyev və lirik-psixoloji dram dili / F.Namazova – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. - s.15.

olduğundan bu fəslin paraqrafları bədii əsərlərin dilində funksional üslublara həsr edilmişdir. Bu fəslin **“Maarifçi realizm”** adlanan birinci paraqrafında Naxçıvan ədəbi mühitində maarifçi-realist üslub və onun linqvistik özəllikləri tədqiq edilmişdir.

Realizm Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mədəni yüksəliş fonunda formalaşmış, XIX əsrdə maarifçilik ideyaları ilə genişlənərək ədəbiyyatın bütün sahələrinə təsir göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” milli azadlıq ideyalarını yayaraq satirik realizmi gücləndirdi. Maarifçi realistlər varislik ənənəsini davam etdirib xalq danışığı dilinin ifadəliliyini artırmış və yeni sözlər yaratmağa meyil etmişlər.

Əsərlərində intensiv olaraq bədii xitablardan istifadə edən M.T.Sidqi həm özünü, həm də digər şəxsə münasibətini *“hörmətli xanım”*⁷⁴, *“hörmətli maarifpərvər”*⁷⁵ kimi xitablarla rəsmi şəkildə əks etdirmişdir. Konkret məna daşıyan xitablar vasitəsilə məqsəd və məramını tamamlayan M.T.Sidqi bədii funksiya ilə şagirdlərə öyüdüən istiqamətini, məzmununu aşılama bilmişdir: *“Ey mənim təmkinli şagirdlərim!, Ey mənim təmiz və səliqəli şagirdlərim”*⁷⁶.

Yazıcılar təbii və canlı dilin rəngarəngliyinə güvənərək ən kiçik təfərrüatları real şəkildə təsvir etmiş, bədii məna və dərinliyi ilə diqqəti cəlb edən hadisə, obraz və hissləri konkretləşdirmişlər. Məsələn, müsbət və mənfi emosiyaların ifadəsinə xidmət edən alqış və qarğışlardan da bu nümunələrdə istifadə edildiği müşahidə edilir: *“Yolunuz uğurlu olsun! Allah süfrənizi açıq etsin!”*⁷⁷. Hekayələrdə diqqətəlayiq amillərdən bir də dialoqların obrazlı, emosional təsvirin ifadə vasitələrinin təbii olmasıdır:

– *Buy, ananın südü sənə halal olsun, qızım! Abır-namus yaxşı şeydir... Namusu itə atıblar, it yeməyib.*

– *O barədə sonra. Çox görüşəcəyik, çox danışacağıq. Ancaq mənim sözüüm odur ki, necə deyərlər, quşum sənə qonub.*

⁷⁴ Sidqi, M.T. Əsərləri / M.T.Sidqi, tərt.ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. - s.44.

⁷⁵ Yenə orda, - s.255.

⁷⁶ Yenə orda, - s.83.

⁷⁷ Səbri, Ə. Povest və hekayələr / Ə.Səbri – Bakı: Gənclik, – 1978. - s.41.

– *Buy, ömrün
uzun olsun*”⁷⁸.

Maarifçi realistlər dilimizə rus dilindən gələn alınma sözlərə süni vurğunluq göstərən ədəbzləri sadə danışıq dilində ifşaçı pafosla tənqid etmişdirlər: “*Maşallah olsun, o qədər itilget və arpazavonnu adamlar var ki, hamısı başdan ayağa qraxmala qərq, manjetli, əldə trost, gözdə açgi səhərdən-axşama kimi bulvarda var-gəl edirlər və urusuca elə vidır-vidır ötürlər ki, urusun babası da elə danışa bilməz*”⁷⁹. Müxtəlif sahələrə dair alınma sözlərin bəziləri alınma dildə, bəziləri isə xalq arasında olduğu kimi işlənmişdir: “*incinar*”, “*advakat*”⁸⁰, “*priqavor*”⁸¹, “*şkola*”⁸² və s.

Bu baxımdan “Molla Nəsrəddin” jurnalı ədəbiyyat və xalq danışıq dilini bir-birinə yaxınlaşdıraraq milli oyanışa töhfə verməyi hədəfləyirdi. XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi dəyişikliklər mətbuat və ədəbiyyatda öz əksini tapmış, dilin sadələşdirilməsi və xalqın maariflənməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Bu fəslin “**Romantik üslub**” adlanan ikinci paraqrafında divan şeiri üzərində inkişaf edən klassik poeziyada maarifçi-realist və romantik ədəbiyyatın təsiri ilə ədəbi dilə gətirilmiş yeniliklərdən və üslub özəlliklərindən bəhs edilir. Məsələn, Heyran xanım, H.N.Naxçıvani, S.Ordubadı, H.Cavid və digər şairlərin əsərlərində milli ruh və romantik hisslərin ön plana çıxması ilə müşahidə olunmaqdadır:

*“Bahari-eyşim olur dəhr ara xəzan sənsiz.
Baqəndə suri gülə, qəm füzun edər könülə,
Neşün ki, gülruşun olmaz gözə əyan sənsiz”*⁸³.

⁷⁸ Yenə orda, - s.22.

⁷⁹ Qəmküsar, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Qəmküsar, tərt. ed. L.Hüseynzadə – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. - s.104.

⁸⁰ Səbri, Ə. Povest və hekayələr / Ə.Səbri – Bakı: Gənclik, – 1978. - s.47.

⁸¹ Qəmküsar, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Qəmküsar, tərtib ed. L.Hüseynzadə – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. - s.116.

⁸² Yenə orda, - s.100.

⁸³ Sidqi, M.T. Əsərləri / M.T.Sidqi, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. - s.61.

Romantik şairlərin yaradıcılığında məhəbbət, vətən sevgisi, azadlıq və cəmiyyətin sosial problemlərinə münasibət əsas mövzulardan olmuşdur. Onların poeziyasında dini və mifoloji motivlərə, klassik Şərq poetikasının simvolik obrazlarına geniş yer verilmiş, insan və cəmiyyət arasındakı ziddiyyətlər bədii ifadəsini tapmışdır. *“Fikri daha zəngin boyalarla, daha çılgın, ehtirash formada, daha pafoslu və təmtəraqlı şəkildə vermək arzusu romantiklər üçün istər-istəməz əsatir və əfsanəyə qayıtmaq imkanı yaradırdı”*⁸⁴.

Romantik üslubun əsas xüsusiyyətlərindən biri də poetik dilin zənginliyi olmuşdur. Şairlər ərəb və fars dillərindən alınan sözlərdən istifadə etmiş, lakin eyni zamanda xalq dilinin ifadə imkanlarını da qorumağa çalışmışlar. XX əsrin görkəmli romantiki H.Cavidin yaradıcılığında istər fəlsəfi-rəmzi, istərsə də məhəbbəti tərənnüm edən, effekt və emosionallıq yaradan *“sisli vulkan”*⁸⁵, *“kəfənli çöllər”*⁸⁶, *“səmavi göz”*⁸⁷, *“zümriüt yapraq”*, *“qanlı tufan”*⁸⁸ və s. kimi çoxlu sayda fərdi üslubi epitetlər silsiləsi ilə yanaşı sintaktik yolla düzələn orijinal epitetlərin də yer aldığını görürük.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantiklərinin əsərlərində dini və mifoloji obrazlar simvolik xarakter daşımış, folklor və klassik Şərq poeziyası ilə bağlı üslubi elementlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Bu fəslin **“Satirik üslub”** adlı üçüncü paragrafında naxçıvanlı ədiblərin satirik üslubda yazdıqları şeirləri təhlilə cəlb edilmişdir. Qeyd edilir ki, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən mürəkkəb ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyatda, xüsusilə satirik poeziyada əks olunmuşdur. Satira xalqın sosial problemlərinə güzgü tutaraq, ictimai eybəcərlikləri ifşa etmişdir. *“Satira dili bədii dilin ən*

⁸⁴ Əliyev, K. Əsərləri. Folklor kitabı: [10 cildə] / K.Əliyev – Bakı: Elm və təhsil, – c. 4. – 2019. - s.58.

⁸⁵ Cavid, H. Əsərləri: [5 cildə] / H.Cavid, tərt. ed. T.Cavid – Bakı: Lider, – c. 1. – 2005. - s.51.

⁸⁶ Yenə orda, - s.72.

⁸⁷ Yenə orda, - s.92.

⁸⁸ Yenə orda, - s.145.

*mürəkkəb, ən çətin cümləsi dərin mənaya malik olmalı, təsvir olunan ictimai və şəxsi eyiblərə qarşı acı güllüş ifadə etməlidir*⁸⁹. Azərbaycan satirik poeziyası klassik divan ədəbiyyatının təsiri altında inkişaf etmişdir. M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar kimi realist sənətkarlar tərəfindən bu ənənə uğurla davam etdirilmişdir.

Satira sosial naqislikləri üstüörtülü şəkildə tənqid etməyə imkan verir. Məsələn, F.Ordubadı *“Naxçıvanın abu havasını məzəmmət”* adlı satirik-tənqidi mənzuməsində *“cəfa”, “məta”, “vəba”, “xuda”* kimi klassik üsluba aid qafiyələrdən istifadə edərək dövrün problemlərini tənqid edir⁹⁰.

Satirik poeziya xalq dilinin zənginliyindən bəhrələnərək, sadə və təsirli ifadə tərzilə oxucuya çatdırılır. Məsələn, F.Ordubadı *“Kürdün çul satması”* satirasında xalq danışığı dilinə məxsus ifadələri öz əsərinə daxil etmişdir:

*“Vermisən ol çula sən üç xoroşo, bir malades,
Veririk hər kəsə, verməzlər bizə bircə soğan”*⁹¹.

Bu dövrdə satirik poeziya ictimai tənqid və ifşa üçün güclü vasitəyə çevrilmişdir. Mollanəsrəddinçilər satiranın gücündən istifadə edərək milli oyanış hərəkatına töhfə vermiş, cəmiyyətin sosial bəlalərini, savadsızlığı və geriliyi tənqid etmişlər. Ə.Məhbus şeirində ictimai naqislikləri kəskin şəkildə üzə çıxarmışdır:

*“İndi bir əyyamdır, hər gədə bir şah olur,
Xəlqi salır gör necə əngələ, lal ol, dilim”*⁹².

Satira dilçilik baxımından direktiv və qiymətləndirici diskursun nümunəsidir: ironiya, hiperbola, qiymətləndirici leksika və modallıq vasitəsilə ictimai davranışı tənzimləməyə yönələn illokutiv (çağırış, tənqid) və perlokutiv (oyatma, hərəkatə gətirmə) effektlər yaradır. Məsələn, Q.Vənəndi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə

⁸⁹ Axundov, A. Dil və üslub məsələləri / A.Axundov – Bakı: Gənclik, – 1970. - s.34.

⁹⁰ Ordubadı, S. Gülşəni-vəhdət / S.Ordubadı – Naxçıvan: Əcəmi, – 2010. - s.16.

⁹¹ Qarayev, N.S. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri / N.S.Qarayev – Bakı: AMEA Əlyazmalar İnstitutu, – 2012. - s.61.

⁹² Qədimov, Ə. Əli Məhbus və əsərləri / Ə.Qədimov – Bakı: Nurlan, – 2019, - s.86

etməklə öyüd-nəsihət xarakterli ifadələrlə satiranın işlənmə arealını genişləndirmişdir:

*“Biri qərq olsa, ona lazımdır səyi tələş”
“Xəlg içində bu məsəldir, yapışırsan kola sən,
Pirsən, Qüdsi, məzəmmət yer yox səndə, yeri,
Dust-düşmən kimi gər görsən onu, bir pülə sən”.*⁹³

Şair folklor nümunələri, xalq danışığı dilindən götürülən *pülə* sözünü üfürmək mənasında işlətməmiş, dostun, düşmənin kim olmasını “*bir yoxla*”, “*şişirt*” – deyərək öyüd vermişdir. Bu əmr formaları (“*yoxla*”, “*şişirt*”) illokutiv çağırışı gücləndirərək perlokutiv səviyyədə təfəkkürün, düşüncə tərzinin dəyişdirilməsinə hesablanmışdır. Burada xalq danışığı dilinə məxsus leksemlər (“*pülə*”) və təşkilatlandırıcı paralelizm qiymətləndirici tonu möhkəmləndirir, satiranın etik-normativ çərçivəsini sərtləşdirir. Nəticə etibarilə, satirik üsluba məxsus bu kimi ədəbi dil nümunələri dilimizin nəzərdən keçirilən zaman kəsiyində də leksik-üslubi imkanlarının genişliyindən xəbər verir.

Üçüncü fəslin “**Elmi üslub**” adlanan dördüncü paraqrafında qeyd edilir ki, bu dövrdə bədii əsərlərdə rast gəlinən elmi üsluba aid ərəb-fars mənşəli sözlər və izafət tərkibləri ilə paralel olaraq elm və texnika ilə bağlı rus-Avropa mənşəli terminlərin də dilə daxil olması müşahidə edilir. Bununla yanaşı, bəzi terminlər zamanla arxaikləşmiş, bəziləri isə müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Bu proses dilin leksik tərkibini və qrammatik quruluşunu öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Klassik Şərq şeir ənənəsinə sadıq qalan sənətkarlar kimi Heyran xanımın qəzəllərində də ümumişlək sözlərin terminə çevirilməsi və yaxud terminləşməyə doğru inkişaf etməsini müşahidə etmək mümkündür. Şairə aşağıdakı misralarında elmi və bədii üslubu sintez edərək astronomik biliklərini sərgiləmişdir:

*“Parlaq günəşim, həsrəti-ruyınla gözümdən
Qan yaşı axıdıb, Dəclələr icad edərəm mən”*⁹⁴.

⁹³ Qədimov, Ə. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Qüdsi Vənəndi / Ə.Qədimov – Bakı: Elm və təhsil, – 2023. - s.188.

Qəzəldə yer alan “*icad etmək*” feili ixtira etmək mənasında klassik şeirin ümumi ruhuna heç bir xələl gəlmədən istifadə edilmişdir. Bənzətmələr vasitəsilə elmi anlayışlar bədii üsluba gətirilmiş, sevgi və duyğular astronomik cisimlərlə müqayisə edilərək dərin fəlsəfi mənə qazanmışdır.

Tədqqiqat zamanı nəzərdən keçirilən ədəbi nümunələr göstərir ki, XIX əsrdə elmi üslubda ərəb-fars mənşəli terminlərin istifadəsi üstünlük təşkil etmiş, sonrakı dövrdə isə rus və Avropa dillərindən çoxlu sayda yeni terminlər dilə daxil olmuş, müxtəlif sahələrə dair sözlərin terminləşməsi, onların yeni mənasının cəmiyyət tərəfindən asanlıqla qəbul edilməsinə şərait yaranmışdır: “*sənət*”, “*surət*”⁹⁵, “*hasil*”⁹⁶ və s.

Bu dönmədə dilimizə rus və Avropa dillərindən daxil olan terminlər, əsasən iqtisadiyyat, tibb və digər elm sahələrinə aiddir: “*Doktor oftalmoskopu çıxarıb Rzaqulu xanın dimağını və bu kimi bəzi nöqtələrini diqqətlə mülahizə edib fikir edirdi*”⁹⁷ və s. M.T.Sidqinin poeziyasında da elmi-texniki yeniliklərin təsiri açıq şəkildə görünür:

*“Baxdım su altında çəkilir tellər,
Təldə danışılır cürbəcür dillər”*⁹⁸.

Burada suyun altında naqillər vasitəsilə səsin ötürülməsi elmi kəşflərlə bağlı bir vasitə kimi istifadə olunmuşdur. Bu, bədii ədəbiyyatda elmi üslubun təsirini göstərən bariz nümunələrdən biridir.

Elmi üslub mürəkkəb sintaktik quruluşlar, izafət tərkibləri və terminlərin dəqiq ifadə edilməsi ilə xarakterizə olunur. Bu üslubun morfoloji xüsusiyyətlərindən biri də söz yaradıcılığıdır. Məsələn, -çı, -şünas, -xana, -pərəst şəkilçiləri ilə yaradılan terminlər elmi mətnlərdə

⁹⁴ Heyran xanım. Seçilmiş əsərləri / Heyran xanım, tərt. ed. M.Soltan, Q.Məmmədli – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. - s.60.

⁹⁵ Sultanov, E. Hekayələr / E.Sultanov – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. - s.73.

⁹⁶ Yənə orda, - s.72.

⁹⁷ Ordubadi, M.S. Əsərləri: [8 cildə] / M.S.Ordubadi —Bakı: Azərənəşr, – c. 1. – 1964. - s.372.

⁹⁸ Sidqi, M.T. Əsərləri / M.T.Sidqi, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. - s.26.

geniş istifadə olunmuşdur: “şərqşünas”, “türkşünas”⁹⁹, “qonaqdust”, “sahibxana”¹⁰⁰ və s.

Üçüncü fəslin “Rəsmi-işgüzar üslub” adlı son paragrafı isə XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühitində mövcud rəsmi-işgüzar üslub və onun elementlərinin bədii nümunələrdə əks olunması və bunun fonunda dilə daxil olan yeni faktlara həsr edilmişdir. Qeyd edilir ki, işgüzar yazışmalara istinad edən yazıçılar bu üslubun sintaktik xüsusiyyətlərindən düzgün istifadə etmiş, sənədlərin forma və məzmununa xələl gətirməməyə çalışmışdılar: “*Bura qədər Qəza Polis İdarəsində dəftərxana məmuru qulluğunda ikən, o, öz kiçik ailəsini çətinliklə dolandıra bildirdi*”¹⁰¹. “*Polis idarəsində qulluğuma xitam verildi*”¹⁰² və s.

Geniş əməli fəaliyyət qazanaraq cəmiyyətin mədəni səviyyəsinin formalaşmasına təsir edən rəsmi-işgüzar sənədlər əsərlərin dilində tam və ya qismən şəkildə özünəməxsus xüsusiyyətlərini, tərtib qaydalarını qoruyub saxlamışdır. Rəsmi üslub xalq dilinə məxsus leksika, ifadələr, qrammatik formalarla yanaşı işlənmişdir.

Rəsmi-işgüzar üslubun özünəməxsus dil xüsusiyyətləri, yazı tərzii, sintaktik tərkibləri, termin və termin səciyyəli sözləri obrazların dilində nitq situasiyasına uyğun olaraq bir qədər fərqli, konkretləşmiş şəkildə işlənmişdir: “*Rüstəmbəy. Ağalar, əzayi-məclis xahiş edir ki, bəyanatı tamam edək və dəxi danışmağa ixtiyar verməyək. Kim buna razıdır, dursun ayağa*”¹⁰³. Diplomatik danışığı əks etdirən bu cür nümunələrdə təntənə yaratmaq üçün, hörmət əlaməti olaraq “*cənab*”, “*ağa*”, “*kral*”, “*şah*”, “*xanım*”, “*zati-alilər*” kimi xitablara da yer verilmişdir. Əsərlərdə diplomatik sənədlərin dilində işlənən sözlər, rəsmi idarənin inzibati ərazisini mühafizə edən qaravul xidmətinin də

⁹⁹ Şahtaxtı, M. Seçilmiş əsərləri / M.Şahtaxtı, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Çarşıoğlu, – 2006. - s.202.

¹⁰⁰ Məmmədov, X. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / X.Məmmədov – Bakı: ADPU, - s.129.

¹⁰¹ Sultanov, E. Hekayələr / E.Sultanov – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. - s.69.

¹⁰² Yenə orada, - s.69.

¹⁰³ Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [4 cildə] / C.Məmmədquluzadə, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Öndər, – c. 4. – 2004. - s.461.

adı kənarında qalmamışdır: *“Küçə qapısında uzaqdan tək bir adam görsənirdi; sonra gördük ki, bu haman qarauldur ki, həmişə əli tüfəngli konsulxananın keşiyini çəkir”*¹⁰⁴ və s.

Tədqiqat işinin üç paraqrafdan ibarət dördüncü fəslə **“XX əsrin əvvəllərində naxçıvanlı yazarların ədəbi dilin inkişafında rolu”** adlanır ki, burada tərcümə əsərləri, publisistik yazılar və məktublarnın ictimai mövqeyi, ədəbi dilin inkişafına təsiri araşdırılır. Bu fəslin **“Ədəbi dilin inkişafında bədii tərcümənin rolu”** adlı ilk paraqrafında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirən bədii tərcümə əsərlərinin üslubi imkanları nəzərdən keçirilərək təhlil edilir. Bədii tərcümə ədəbi aləmdə qələm təcrübəsi olan, orijinalın dilini mənimsəməyi bacaran, öz ana dilinin dərinliklərinə bələd olan M.Şahtaxlı, M.T.Sidqi, E.Sultanov, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, Ş.M.Rasizadə, Ə.Q.Naxçıvanlı, Ə.Səbri, Ə.Şərif kimi ədiblərin sayəsində daha yaddaqalan, cazibədar görkəm qazanmışdır.

Bu dövrdə bədii tərcümələr həm mətbuatda, həm də dərsliklərdə geniş yer almağa başlamış, uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsinə töhfə vermişdir. Əsasən kiçik həcmli şeirlər və hekayələr tərcüməyə cəlb edilmiş, bəzi hallarda isə təbdil və ya iqtibas formasında təqdim edilmişdir. Bu, o dövrdə tərcümə ilə məşğul olan ədiblərin ilk qələm təcrübələrinin olması ilə izah edilir. Onlar zəngin söz ehtiyatına malik olmaqla yanaşı, orijinal üslubu və milli dəyərləri qorumuş, atalar sözü, məsəllər və idiomları dövrün dil xüsusiyyətlərinə uyğun tərcümə etmişlər.

Məhəmməd ağa Şahtaxlı həm də tərcümə sahəsində mühüm xidmətlər göstərmiş, Şərq xalqlarının qiymətli əsərlərini Avropa və Rusiyada tanımaq istiqamətində geniş fəaliyyət göstərmişdir. A.Zeynalzadə XIX əsrin sonlarından etibarən tərcümə əsərlərinin mətbuat səhifələrində müntəzəm olaraq işıqlandırılması, bu sahəyə marağın çoxalması, dəqiq və qüsursuz tərcüməyə diqqət yetirilməsini arxiv materiallarından nümunələr gətirməklə qeyd etmişdir. Müəllif Məhəmməd ağa Şahtaxlının “Tiflisskiy vestnik”də çap olunmuş

¹⁰⁴ Ordubadi, M.S. Əsərləri: [8 cildə] / M.S.Ordubadi – Bakı: Azərənəşr, – c. 1. – 1964. - s.210.

əlifba islahatı barəsindəki məqaləsinin senzura tərəfindən tanışlıq zamanı təhrifə yol verilərək orijinaldan kənara çıxılmasını, alınmış parçaların düzgün tərcümə edilmədiyini, bu yanlışlığın düzəldilməsi tələbinə görə “Ziya” qəzetində gecikərək nəşr olunmasını diqqətə çatdırmışdır: “Məlumatdan öyrənirik ki, məqalənin bəzi yerlərini pozmaqla, nömrənin də çıxmasına icazə verməmişdir. Cızılmış yerlər aşağıdakılar idi: qəzetin ikinci səhifəsində M.Şahtaxtskinin məktubundan edilmiş tərcümə, sonuncu səhifədəki ifadə xətaləri”¹⁰⁵. M.Şahtaxtlının dil bacarıqları Azərbaycan dili ilə yanaşı, osmanlı türkcəsi, ərəb-fars, rus, ingilis, fransız və alman dillərini əhatə etmiş, bu sahədə geniş elmi bilik və təcrübəyə malik olduğu qeyd olunmuşdur.

M.Şahtaxtlı Azərbaycan dilində elmi-publisistik ədəbiyyatın tərcüməsi ilə məşğul olan ilk müəlliflərdən biri olmuş, bu sahədə mühüm işlər görmüşdür. Ədibin ərəb dilindən dilimizə keçən sözlər haqqında apardığı tədqiqatlar göstərir ki, bəzi ərəb-fars mənşəli sözlər dilimizdə fərqli mənə qazanmışdır. M.Şahtaxtlı ərəb dilindən keçən bəzi sözlərin qarışdırılmasının yanlış olduğunu vurğulamış və onların düzgün istifadəsini izah etmişdir.

Dövrün nəbzini tutan və aktual mövzulara toxunan elmi-publisistik və bədii əsərlərin tərcüməsi ilə məşğul olan E.Sultanov “Tatar atalar sözləri” məqaləsində tərcümə olunan ifadələrin Azərbaycan dilində orijinalın həqiqi mənasını əks etdirməsinə və üslub baxımından uyğunlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Məsələn: Orijinal: “*Котика – это лев, когда ловит мышь, но сама она обращается в мышь всхватке с барсом*”. – Tərcümə: “*Siçanı tutanda pişik aslandı, lakin bəbirlə döyüşdə özü siçana dönür*”¹⁰⁶.

Göründüyü kimi, E.Sultanov leksik-semantik ekvivalentləri tapmaqla rus atalar sözlərini Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmış və bununla da fərqli dillər arasında mədəni əlaqələri gücləndirmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə nəsr yaradıcılığında olduğu kimi tərcümə sahəsində də dil yığcamlığı və fikrin lakonik ifadəsinə nail

¹⁰⁵ Zeynalzadə, A.N. Azərbaycan mətbuatı və çar senzurası (1850-1905) / A.N.Zeynalzadə. – Bakı: Elm, – 2006. – s. 328.

¹⁰⁶ Sultanov, E. Məqalələr / E.Sultanov – Naxçıvan: “Əcəmi”, – 2017. - s.164.

olmuşdur. O, L.N.Tolstoyun “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən, mətnin canlı danışıq dilinə uyğunlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmiş, eyni zamanda rus xalqının xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirən ifadələri qoruyaraq əsərin bədii üslubunu saxlamışdır. Tərcümə zamanı yazıçı, əsasən, xalq danışıq dilindən gələn ifadələrə üstünlük vermiş və bədiiliyi artırmaq məqsədilə nağil leksikasından istifadə etmişdir. Məsələn, “*Pərvərdigari-aləm buyurdu: Çünki mən xoşbəxtlik nə olduğunu insana anlada bilmədim, qoy özləri nə tövr ki, xahiş edirlər, elə də rəftar eləsinlər*”¹⁰⁷.

C.Məmmədquluzadənin tərcüməçilik fəaliyyəti onun yazı tərzini əks etdirmiş, mətnlərdə real hadisələrin təsviri zamanı təbii axıcılıq və üslubi dəqiqlik qorunmuşdur. O, əsərlərin ideya və üslub xüsusiyyətlərini saxlamaqla onların Azərbaycan oxucusu üçün daha anlaşılıqlı olmasına nail olmuşdur.

Tərcümə olunan ədəbi-bədii nümunələr arasında fars ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsəri də yer almışdır. Bu tərcümə Naxçıvan torpağının yetirdiyi şəxsiyyətlərdən olan Ş.M.Rasizadəyə aiddir. Şeyx Məhəmməd ifadələrin dəqiqliyinə diqqət yetirmiş, dəbdəbəli sözlərdən uzaq durmağa çalışmış, sadə cümlə quruluşuna üstünlük vermişdir:

*“A Mahmud Sultan! Şəhərlər alan,
Qoçaq, qorxmaz olsan da, qorx Tanrıdan.
Ki çox şahlar olmuş da səndən qabaq
Onlar səndən artıq – tarixə bax.
Onlarda da vardı həmin təxtü tac,
Onlar da zəifdən alardı bac”*¹⁰⁸.

Müəllif fikrini daha aydın çatdırmağa cəhd edən Ş.M.Rasizadə müraciət məqsədi ilə sadə vokativ sözlərlə emosionallığı artırmış, hiss-həyəcan yaratmaq üçün isə sual cümlələrinə yer verərək söz və ifadələrin düzgün qarşılığını tapmağı bacarmış, əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətini qoruyub saxlayaraq dilin leksik, sintaktik, üslubi

¹⁰⁷ Məmmədquluzadə, C. Seçilmiş əsərləri: [4 cilddə] / C.Məmmədquluzadə, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Naxçıvan: Əcəmi, – c. 1. – 2004. - s.640.

¹⁰⁸ Hüseynov, R. Əbədi Cavid / R.Hüseynov – Bakı: “Nurlan”, – 2007. - s.471.

imkanlarını mükəmməl şəkildə ortaya çıxarmışdır.

Əziz Şərif tərcümələrində rus dilini hərfən deyil, ana dili duyğusu ilə ifadə etmişdir. İlk əsərlərində ərəb-fars dillərinə məxsus söz və tərkiblər, geniş oxucu kütləsi üçün anlaşılmayan sözlər çoxluq təşkil etsə də, rus klassiklərinin əsərlərindən tərcüməyə başladıqdan sonra onun dilində sadəlik, xalq dilinə məxsus ifadələr daha geniş yer almağa başlamışdır. Mütərcim A.Fadəyevin “Tarmar” romanı, L.N.Tolstoyun “Hamının Allahı birdir”, M.Qorkinin “Ana”, “Düşmənlər”, “Dərə adamları”, N.Lyaşkonun hekayələrini “Evdə və qandalaq haqqında” adı altında tərcümə etmişdir.

Ə.Şərifin ədəbi fəaliyyətində olduğu kimi tərcümə işində də dəqiq olmasından bəhs edən M.İbrahimov yazır: *“Tərcümənin həm dəqiq, həm də bədii cəhətdən ifadəli çıxması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Mən inanıram ki, bizim istedadlı ədəbi gənclik bu gözəl keyfiyyətləri Ə.Şərifdən öyrənsə, mənimsəsə, dağı-dağ üstə qoyar”*¹⁰⁹.

“Noyabr ayının axırı idi. Donmuş yerə gündüzdən quru, narın qar yağmışdı, indicə çıxıb gedən oğlunun ayağı altında qar xırtıldaırdı. Qatı qaranlıq, bir şeyi güdən düşmən kimi, pəncərənin şüşələrinə qısılarlaq hərəkətsiz dayanmışdı. Əllərini skamyaya dayayaraq oturmuş ana qapıya baxıb gözləyirdi”.¹¹⁰ Maksim Qorkinin “Ana” əsərini tərcümə edən Ə.Şərif ekvivalent tərcüməyə üstünlük vermiş, keçmişdə icra olunmuş hərəkətin nəticəsini bildirən *-di*⁴ şühudi keçmiş zaman şəkilçinin işlənmə məqamlarını orijinaldakı kimi saxlamışdır. Ə.Şərif əsərə həqiqilik və dərinlik bəxş etmək üçün hadisələri şühudi keçmiş zaman formasında nəql etmişdir.

Ə.Səbri milli kolorit vahidlərinin dilimizə tərcüməsinə bir qədər də yaradıcı yanaşmış, mənə gözəlliyini, zəngin həyat lövhələrini, obrazlar aləminin xarakterini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. O, V.Dmitriyevanın “Balaca və xallı” Lev Tolstoyun “İlyas”, “Fransuaza”, “Kareni Vasilyeviçin sərgüzəşdi”, “Fəhlə Yemelyan və boş baraban” əsərlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir.

Əsərin orijinalı ilə müqayisəli şəkildə tərcümələri nəzərdən

¹⁰⁹ İbrahimov, M. Ədəbi qeydlər / M.İbrahimov – Bakı: Azər nəşr, – 1970. - s.20.

¹¹⁰ Qorki, M. Ana / M.Qorki (tərc. Ə.Şərif) – Bakı: Uşaq və gənclər nəşriyyatı, – 1950. - s.18.

keçirdikcə yazıçının təsvir etdiyi lövhələri mütərcimin eyni ardıcılıq və dəqiqliklə ifadə etdiyini görürük. Ə.Səbri sözləri mexaniki tərcümə etməmiş, Azərbaycan dili və ifadə xüsusiyyətlərinin təbiiliyini saxlamaqla, dilin daxili qanunlarını qorumaqla tərcümə etmişdir: *“Balaca məktəbdə yaxşı oxuyurdu. Evə gəldikdə kitabdan ayrılmırdı. Müəllimə də onu çox qısnamırdı. Ona çox diqqət yetirirdi. Az bir vaxt içərisində Balaca dərstdə yoldaşlarının hamısını ötüb keçdi. O, heç bir şeydə çətinlik çəkmirdi, lakin “ş” və bir də “r” hərfləriylə əlbəyaxaydı, döyüşürdü”*.¹¹¹

Ə.Q.Naxçıvanlı M.Karamzinin “Bədbəxt Liza”, N.N.Lyaşkonun “Domna ocağı”, M.Y.Lermontovun “Zəmanəmizin qəhrəmanı” əsərlərini dilimizə tərcümə etmişdir.

Tərcüməni hekayə janrının bütün tələblərinə, ölçülərinə, qaydalarına uyğun olaraq təqdim edən yazıçı sadə, lakonik dildə müəllifin fikrini, bir hadisənin nəqlini sətri tərcümə ilə həyata keçirmişdir: *“Sahil tərəcik kimidir, çay isə balacadır – eni 6 metrə olar. Çayın o tayı göllük və arandır. Yağış çiləməyə başladı. Bir az çilədi, şaqqıldadı – və dayandı. Külək də kəsdi. Ətrafa söyüd ağacı və nanə qoxusu yayıldı”*.¹¹²

Tərcümə əsərləri ədəbi dilin inkişafında mühüm rol oynayaraq dilin leksik tərkibini əks etdirməklə yanaşı, tarixi-ictimai şəraiti, xalq ədəbiyyatını öyrənmək baxımından faydalı mənbə hesab edilir.

Dördüncü fəslin **“Publisistik dilin ədəbi-ictimai mövqeyi”** adlanan ikinci paragrafında XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən ədəbi mühit nümayəndələrinin publisistik üslubun inkişafındakı xidmətləri ön plana çıxarılmışdır. Eyni zamanda publisistik üslubun dil xüsusiyyətləri, milli mətbuatın formalaşmasında oynadığı rol və maarifçilik ideyalarının yayılmasındakı əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlının jurnalistlik fəaliyyəti çoxcəhətli, mövzu dairəsi geniş idi. *“M.Şahtaxtlının Tiflisdə çıxardığı “Şərqi-Rus” (1903-1905) qəzeti o zaman məşhur yeganə Azərbaycan qəzeti*

¹¹¹ Səbri, Ə. Povest və hekayələr / Ə.Səbri – Bakı: Gənclik, – 1978. - s.55.

¹¹² Lyaşko, N.N. Domna ocağı / N.N.Lyaşko (tərc. Ə.Qərib) – Bakı: Azərnəşr, 1929. - s.9

idi. *Qəzet maarif, mədəniyyət, əlifba və dil islahatı məsələlərinə əhəmiyyət veriridi*¹¹³. “Şərqi-Rus” qəzeti böyük bir ziyalı ordusunu, o cümlədən M.Ə.Sabir, A.Səhhət, Ö.F.Nemanzadə, H.Cavid, M.S.Ordubadi, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi kimi maarifçiləri öz ətrafında toplayaraq millətin ayıq-sayıq olmasında, savadlanmasında mühüm işlər görmüşdü. “Əkinçi” qəzetindən sonra milli məfkurəyə xidmət edən “Şərqi-Rus” qəzetinin səhifələrində gerilik, avamlıq, dini fanatizm, mövhumatçılıq, qadın haqları kimi məsələlərə geniş yer vermiş, ictimai-siyasi proseslərə münasibət bildirilmişdir. Qəzetin redaktoru M.Şahtaxlı təhsil, elm, məktəb, əlifba kimi məsələlərin müzakirəsinə, mütərəqqi təlim üsullarının təbliğinə münasibət göstərməklə, ümumilikdə 50-dən çox məqalənin dərc olunmasına şərait yaratmışdır.

“Şərqi-Rus”, “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “İqbal”, “Tərəqqi”, “Füyuzat” və s. kimi mətbu orqanlar publisistik üslubun imkanlarını genişləndirməklə yanaşı ədəbi dilin demokratikləşməsinə, kütləviləşməsinə, zənginləşməsinə şərait yaratdı. A.Axundov ədəbi dil uğrunda mübarizədə “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat” jurnalının qətiyyətli addımlarını qiymətləndirərək yazır: *“Bir tərəfdən realist-maarifpərvər, xüsusən inqilabi-demokratik ədəbiyyat nümayəndələri sadə Azərbaycan xalq dili uğrunda mübarizə aparır, digər tərəfdən burjuva ədəbiyyatının nümayəndələri, nəzəri və praktik cəhətdən, romantik ədəbiyyatın bəzi nümayəndələri isə yalnız praktik cəhətdən daha çox osmanlı dilinə çəkmə, bəzi hallarda isə tamamilə osmanlı dilindən ibarət olan bir dili sürür və onu Azərbaycan xalqının yeganə ədəbi dili hesab edirdilər*”¹¹⁴.

Bu dövrdə Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq işi olduqca çətin idi. Eyni zamanda pul vəsaiti, çapxanaların olmaması bu sahədə qarşıya çıxan ən mühüm çətinliklərdən sayılırdı. M.T.Sidqi məqalələrində bu qədər çətin başa gələn qəzetə laqeyid münasibəti ictimailəşdirmiş, satirik qələmlə cəhalət aləminin kütləşdirdiyi adamları gerilikdən qurtarmağa çalışmışdır: *“Qəzet almaq, qəzetə*

¹¹³ Paşayev, M.C. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917) / M.C.Paşayev – Bakı: Ziya-Nurlan, – 2004. - s.35.

¹¹⁴ Axundov, A. Dilin estetikası / A.Axundov – Bakı: Yazıçı, – 1985. - s.11.

*oxumaq üləma mülahizəsində küfrdür. Tüllab nəzərində günah, tüccar içində təzyin-övqat, əsnaf arasında ləğviyyat və avam yanında lap heç zaddır. Özgə yerləri bilmirəm. Hələ bu tərəflərdə bir para alimnüma nadan tələbələrin nəzərində (ki zətən türk oğlu türkdür) türki dilində hər nə yazılmış olsun şayani-etina deyildir”*¹¹⁵. M.T.Sidqi ərəb dilindən olan “tüllab” sözünün ifadə etdiyi mənada “*tələbələr*” kimi yox, məcazi mənada vecsiz kimi işlədərək ikinci cümlədəki eyni adlı “*tələbələr*” sözünə qarşı qoymuşdur. Qeyd edək ki, bu söz Naxçıvanda əliəyri, oğurluq edən mənasında işlənməkdədir. M.T.Sidqi xalqın ictimai, siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatında rol oynayan “Şərqi-Rus” qəzetinin qiymətli bir vasitə olduğunu, eləcə də elm, texnika, maarif, mədəniyyətlə bağlı yeniliklərin xalqa sürətlə çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynadığını da vurğulamışdır: “*Bu da məlumdur ki, “Şərqi-Rus” kimi türki dilində neçə-neçə cəridələr nəşr olunsa, həmkarlıq və həmfəkalıq cənbəsilə hamıdan artıq şad və xoşnud olan sənsən, onun təkrarına hacət yoxdur*”¹¹⁶. C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” adlı məqaləsində o dövrdə mətbuata olan münasibəti yığcam şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmişdir: “*Bu dörd ildə müsəlmanlar çox şey istədilər: istədilər ki, müsəlman qəzetləri arvad məsələsindən heç danışmasınlar, arvad cəmiyyəti bir yerdə baş verən kimi vurub dağıtsınlar. İstədilər ki, bir-iki qara, qırmızı saqqalı mollanın xatiri üçün yazıçılar təfkiir edilsin, hamı üsuli-cədidçilərin ağzını bağlasın*”¹¹⁷.

Qəzet və jurnallarda publisistik üslubun dili üçün xarakterik olan ritorik suallara geniş yer verilmiş, toxunulan məsələlərin bütün açıqlamalarının məhz bu tipli məqalələrdə yer alması məqsədəduyğun hesab edilmişdir: “*Səmimilik yoxsa abırsızlıq?*”, “*Bu nə zaman olub?*”, “*Əsl azadlıq haradadır?*”, “*Qəzet, yaxud qəzetə nədir?*”, “*Bəlkə də səhv edirəm, qoy desinlər!*”, “*Naxçıvanda nə gördüm?*” və s. İfadə məqsədinə görə sual və nida cümlələrindən geniş istifadə

¹¹⁵ Sidqi, M.T. Əsərləri / M.T.Sidqi, tər. ed. İ.Həbibbəyli – Bakı: Çarşıoğlu, – 2004. - s.164.

¹¹⁶ Yenə orada, - s.175.

¹¹⁷ Məmmədquluzadə, C. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / C.Məmmədquluzadə, tərt. ed. İ.Həbibbəyli – Naxçıvan: Əcəmi, – c. 2. – 2009. - s.353.

oxucunun fikrini hər hansı bir hadisəyə yönəltməklə müxtəlif üslubi çalarlar yaratmaqla əldə olunurdu.

Əziz Şərif bu günkü ədəbi dilin yaranmasında publisistik üslubun mühüm rol oynadığını vurğulayaraq yazırdı: *“Burada məsələ yalnız ərəb və fars sözlərini dildən çıxarmaqda və yaxud Azərbaycan dilinə soxulmuş rus sözlərini atmaqda deyil, məsələ dilin tamamilə yeni üsul üzrə təşkil edilməsində idi”*¹¹⁸.

Bu fəslin üçüncü paragrafi **“Ədəbi məktubların linqvistik xüsusiyyətləri”** adlanır. Nəzərdən keçirilən tarixi dövəmdə epistolıyar üslubun inkişafından bəhs edən bu paragrafda qeyd edilir ki, ədəbi məktubların linqvistik xüsusiyyətləri həm ümumi epistolıyar üslubun əlamətləri, həm də yazıçının fərdi üslubu ilə müəyyənləşdirilir.

*“Bu dövr ədəbi-bədii dilin inkişafının birinci mərhələsində, 20-30-cu illərdə epistolıyar üslub ədəbi-bədii dilin təsiri altında olur (mətbuatda, xüsusən, “Molla Nəsrəddin” jurnalında hələ XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq epistolıyar üslub standartlarından bədii-publisistik məqsədlə istifadə edilirdi)”*¹¹⁹.

Ədəbi məktublar, əsasən qabaqcıl demokratik ideyaların yayılmasına xidmət etmiş, ədiblərin tərcümeyi-halını əks etdirməklə yanaşı, doğum və ölüm tarixlərinin dəqiqləşdirilməsində də mənəbə rolunu oynamışdır. Başqasına ünvanlanan, hamı üçün yazılmayan bu məktublar həm dil və üslub cəhətcə, həm də maraqlı faktlarla zənginliyinə görə günümüzdə də tədqiqat obyektinə çevrilir, dərslıklərdə yer alır, bir sözlə, onu oxuyan hər kəs üçün maraq doğurur. M.Şahıaxılının “Seçilmiş əsərləri”, C.Məmmədquluzadənin “Xatiratım”, H.Cavidin “Əsərləri”, Q.Şərifzadənin “Həyatı və yaradıcılıq yolu”, Ə.Məhbusun “Əsərləri”, Ə.Q.Naxçıvanlının “Haqq divanı”, M.S.Ordubadinin “İki çocuğun Avropaya səyahəti”, Ə.Şərifin “Gündəlik”, “Keçmiş günlərdən”, “Atam və mən”, M.T.Sidqinin “Əsərləri” kitablarında məktub nümunələrinə geniş yer verilmiş və ya onlara istinad olunmuşdur. *“Bu məktublarda müəllıflərin subyektiv-şəxsi maraq və hisslərilə bərabər, başlıcası mövcud ictimai həyatın*

¹¹⁸ Şərif, Ə. “Molla Nəsrəddin” necə yarandı / Ə.Şərif – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1986. - s.366.

¹¹⁹ Xudiyev, N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi / N.Xudiyev – Ankara, – 1997. - s.667.

tarixi mənzərəsi, dövrün mühüm sosial hadisələrinin epik təqdimatı da qabarıq əks olunmuşdu”¹²⁰.

Epistolıyər üslubun açar elementi hesab edilən xitablara da bu paraqrafda xüsusi diqqət yetirilmiş, onların struktur özəllikləri nəzərə alınmaqla, komponent sayına görə təsnif edilmişdir: Sadə xitablar: *əfəndim, bəradərim, həzrətləri* və s. Mürəkkəb xitablar: a) iki sözdən ibarət olanlar: *mehribanım Məmmədəli, müəllim cənabları, əzizim Mehdixan, fəzilətli əfəndim, bəradəri həqiqim, əfəndim həzrətləri, əzizi mən.* b) üç və daha artıq sözdən ibarət olanlar: *maarifpərvər əfəndim həzrətləri, mərifətli, mərhəmətli və tərifə sığmaz* və s.

Aparılan müşahidə və təhlillər belə deməyə əsas verir ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində məktublaların dilində xalqın məişətdə istifadə etdiyi sözlərlə yanaşı, ictimai-siyasi leksika və tərkiblər də üstünlük təşkil edir.

Tədqiqat zamanı əldə edilən elmi nəticələr müddəalar şəklində aşağıdakı kimi ümumiləşdirilədir:

1. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti Şərq poetik ənənələrini qoruyub saxlamaqla yanaşı, Azərbaycan dilinin bədii və poetik imkanlarını genişləndirmişdir. Bu dövrdə klassik Şərq poeziyasının təsiri ilə ərəb və fars dillərindən alınan ifadə və terminlər hər bir əsərin poetik məqsədinə uyğun istifadə edilərək Azərbaycan ədəbiyyatında janr və üslub zənginliyinə səbəb olmuşdur. Şairlər əruz vəznə ilə yanaşı, heca, qoşma, bayatı kimi müxtəlif poetik formaları uğurla tətbiq etmiş, emosional-ekspressiv təsirə malik olan məcazlardan faydalanmışlar.

2. Naxçıvan ədəbi mühitində aşiq poeziyasının inkişafı təbii-coğrafi şərtlər, regional xüsusiyyətlər və zəngin folklor mühitinin təsiri ilə mümkün olmuşdur. Aşiq şeirinin dilində poetik sadəlik, ahəngdarlıq və lakonik ifadə formaları üstünlük təşkil etmiş, milli dəyərlərin qorunmasında və xalq dilinin leksik-semantik inkişafında mühüm rol oynamışdır. Qafiyələrin zənginliyi və fonetik vasitələrdən məqsədyönlü istifadə Naxçıvan ədəbi mühitində aşiq şeirinin poetik strukturunu müəyyənləşdirmişdir.

¹²⁰ Mustafayev, M. XIX əsr Azərbaycan realist şeiri / M.Mustafayev – Bakı, – 1991. - s.66.

3. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi klassik Şərq ənənələrini qoruyaraq, milli poeziyanın inkişafına böyük töhfə vermişdir. Məclis bədii dilin zənginləşməsində, klassik şeir ənənələrinin davam etdirilməsində, eyni zamanda yeni yaradıcılıq istiqamətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Burada şairlər yeni əsərlərini müzakirə edir, ictimai-siyasi hadisələri bədii şəkildə əks etdirən şeirlər yazır, milli dəyərləri qoruyub saxlayırdılar. Məclisin təşkil etdiyi poeziya gecələri və yaradıcılıq müzakirələri Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişafında vacib mərhələ olmuşdur.

4. Şairlər poetizmin üslubi istiqamətini düzgün müəyyən edərək bədii tərənnümdə dini lirik əhvali-ruhiyyəni qüvvətli şəkildə ifadə etmişdilər. Qəzəllərdə İslam dini ilə əlaqəli terminləri ustalıqla işlədərək, dini obrazların psixoloji xarakterini, dünyagörüşünü, mənəviyyatını, hiss və duyğularını obrazlı şəkildə bədii təsvir, ifadə vasitələrinin köməyi ilə əks etdirən şairlər dini məzmunlu lirikanın bədii ədəbiyyatda uğur qazanmasına zəmin yaratmışdılar.

5. Bədii ədəbiyyatda yer alan, elmin bütün sahələrini əhatə edən terminlər, termin səciyyəli sözlər vasitəsilə elmi üslubun keçdiyi tarixi inkişaf yolunu izləmək, terminlərin ilkin ifadə və sonrakı dəqiqləşdirilmiş şəkillərini müşahidə etmək mümkündür. Əsərlərdə ərəb-fars mənşəli terminlərlə yanaşı, rus və Avropa dillərindən alınan terminlər də yer almış, bu da dilin qlobal elmi dil sisteminə inteqrasiyasını təmin etmişdir. Elmi üslubu formalaşdıran müxtəlif sahələrə aid terminlərin təsiri ilə Azərbaycan dili zəngin leksik və qrammatik struktur qazanmışdır. Eyni zamanda, bədii əsərlərdə elmi üslub elementlərinin istifadəsi ictimai maarifçilik və bu sahə ilə bağlı məlumatların geniş yayılmasına xidmət etmişdir.

6. Adı keçən dövrlərdə rəsmi-işgüzar üslub Azərbaycan dilinin inkişafında standart formaların, arxaik leksikanın və alınma terminlərin qorunub saxlanmasına, dilin zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Bədii əsərlərdə bu üslub vasitəsilə rəsmi sənədlər, hüquqi ifadələr, diplomatik terminlərdən istifadə olunaraq dilin təsviri imkanları artırılmış və geniş kütlələrə çatdırılmasında rol oynamışdır. Ədiblər rəsmi-işgüzar üslubun ünsiyyət imkanlarını bədii dil vasitəsilə daha geniş auditoriyaya təqdim etmiş, bununla da, üslubun funksional

təzahürlərinin ümumxalq dilinə inteqrasiyasına nail olmuşlar. Rəsmi-ışgüzar üslub həm də dilin tarixi inkişaf mərhələlərini, ictimai-siyasi şəraitin təsirini və üslubun funksional imkanlarının genişlənməsini əks etdirir.

7. Dövrün ictimai-siyasi prosesləri dilə, üsluba və ədəbi mövzulara ciddi təsir göstərmişdir. Maarifçilik və milli oyanış ideyaları xalq dilinə söykənərək ədəbi prosesdə geniş vüsət tapmış, azadlıq, vətənpərvərlik və milli-mənəvi dəyərləri əks etdirən əsərlərin əsas mövzusunə çevrilmişdir. Ədəbi dil həm ərəb-fars təsirlərini qoruyub saxlamış, həm də Avropa dillərinin təsiri ilə zənginləşərək yeni lüğət tərkibini formalaşdırmışdır. Milli mədəni irsin qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması bu dövrdə yazılan əsərlərin əsas məqsədi olmuşdur.

8. XX əsrin əvvəllərində poeziyada klassik üslubla yanaşı, demokratik-realist tendensiyalar da inkişaf etmişdir. Yeni dövrün ictimai tələblərinə uyğun olaraq şeirlərdə azadlıq, maarifçilik, qadın hüquqları və sosial problemlər kimi mövzular işlənmişdir. Həmçinin, bu dövrdə müxtəlif poetik formalarda – sərbəst şeir, tənqidi realizm və satira janrlarında əsərlər yazılaraq Azərbaycan ədəbi dilinin təkmilləşdirilməsinə töhfə verilmişdir.

9. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyat nümunələri xalq dilinin zəngin leksik-semantik imkanlarını əks etdirmiş, ifadəliliyi artırmışdır. Nəsr əsərlərində poetik vasitələr, frazeoloji birləşmələr, bədii müqayisələr, metaforlar və dialoqlardan geniş istifadə olunmuşdur. Obrazların nitqində fərdiləşmə, xalq danışığı dilindən gələn frazeoloji ifadələrin mənimsənilməsi, məişət leksikasının təsviri əsərlərin dilinin canlı və təbii olmasını təmin etmişdir. Həmçinin, əsərlərdə milli adət-ənənələr, tarixi hadisələr və ictimai konfliktlər real təsvirlərlə işıqlandırılmışdır.

10. Əsərlərdə milli-mənəvi dəyərlər, xalqın həyat tərzini, mədəni irsi və tarixi hadisələr bədii şəkildə öz əksini tapmışdır. Ədəbi dili zənginləşdirmək məqsədilə dialekt sözlər, alınma ifadələr və yerli kolorit elementləri əsərlərə daxil edilmişdir. Toponimlər, məişət terminləri, milli yemək və geyim adları Azərbaycan xalqının etnoqrafik və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir.

11. Dram əsərləri Azərbaycan dilinin zənginliyini və üslubi imkanlarını əks etdirməklə yanaşı, folklor nümunələrinə və klassik ədəbiyyata əsaslanaraq milli irsin qorunmasına töhfə vermişdir. C.Məmmədquluzadə və H.Cavid kimi dramaturqlar əsərlərində xalq danışığı dilindən, atalar sözləri və hikmətli ifadələrdən istifadə etmiş, obraz nitqini fərdiləşdirmişdirlər. Onların əsərlərində milli-mənəvi dəyərlər, sosial problemlər və dövrün ictimai-siyasi mənzərəsi realist şəkildə əks olunmuşdur. Beləliklə, dramatik dil və üslub milli irsin təbliği və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün əsas vasitə olmuşdur.

12. Azərbaycan ədəbi mühitində funksional üslubların inkişafı milli dilin zənginləşməsinə ciddi təsir etmişdir. Ədəbi dilin rəngarəngliyi və ekspressivliyi funksional üslublarda aydın şəkildə özünü göstərmişdir. Funksional üslublar cəmiyyətin sosial-siyasi həyatını əks etdirərək, dövrün dil mənzərəsini tam mənada təsvir etmiş və dilin milli xüsusiyyətlərinin qorunmasında əsas rol oynamışdır.

13. Maarifçi realizmin formalaşması və inkişafı ilə klassik ənənələr yeni dövrün ideyaları ilə sintez olunmuş, realizm metodu xalqın anlayacağı sadə və təsirli dildə həyata keçirilmişdir.

14. Azərbaycan romantik poeziyası klassik Şərq ədəbiyyatı ənənələrini yaşadaraq milli mədəniyyətin və poetik düşüncənin zənginləşməsinə mühüm töhfə vermişdir. Romantik üslubda yazan şairlər klassik poeziyanın estetik prinsiplərindən faydalanaraq, əsərlərində bəşəri humanizmi, insanın mənəvi dəyərlərini və ictimai ədalət axtarışlarını ifadə etmişlər. Onların əsərlərində milli ruh, lirizm və poetik təsvir vasitələrinin zənginliyi özünü göstərmişdir.

15. Satirik üslub Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai tənqidin ən təsirli vasitələrindən biri kimi formalaşmış və inkişaf etmişdir. Bu üslub ictimai-siyasi problemləri, haqsızlıqları və mənəvi gerilikləri istər adi danışığı dilində, istərsə də bədii dildə ünvanına çatdırmışdır. Şairlər fikri qüvvətli və sərrast ifadə edən atalar sözü və zərb-məsəlləri vasitəsilə xalqın gözünü açmağa, maarifləndirməyə çalışmışdılar. “Molla Nəsrəddin” məktəbinin təsiri ilə satirik poeziya tənqidi realizmi, inqilabi-demokratik fikirləri və maarifçi ideyaları geniş şəkildə təbliğ etmişdir. Satiriklər klassik ənənələrdən bəhrələnərək poeziyaya yeni forma və məzmun xüsusiyyətləri

qazandırmışdırlar. Satirik əsərlərdə xalq dilinin canlılığı, metaforik və ironik təsvir vasitələrinin geniş tətbiqi ilə dil və üslubda yeniliklər yaranmış, beləliklə, milli dilin zənginləşməsinə və ədəbiyyatın inkişafına səbəb olmuşdur.

16. Bədii tərcümə əsərləri vasitəsilə müxtəlif xalqların mədəni irsi öyrənilmiş, Azərbaycan dilinin leksik-semantik imkanları genişlənmişdir. Tərcümə zamanı əsərlərin orijinal məzmunu və üslub xüsusiyyətləri qorunmuş, dilin təbii ahəngini saxlamaq məqsədilə milli ifadələrdən və danışıq dilinin xüsusiyyətlərindən istifadə edilmişdir.

17. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində publisist üslubda yazılan məqalələrdə dəqiqlik və dürüstlük əsas tələblər kimi çıxış edərək, xalqın gündəlik məişəti, milli-mədəni dəyərləri və ictimai problemlərini əks etdirmişdir. “Şərqi-Rus” və “Molla Nəsrəddin” kimi mətbu orqanlar ədəbi dilin, milli düşüncənin inkişafına, xalq dilinin zənginləşməsinə və maarifçilik ideyalarının geniş kütlələrə çatdırılmasına mühüm töhfə vermişdir. Beləliklə, publisistika milli ədəbi dilin bir hissəsi kimi həm bədii, həm də ictimai dəyər qazanmışdır.

18. Naxçıvanlı ədiblərin məktublarında xalq danışıq dili, frazeoloji ifadələr və obrazlı təsvir vasitələri geniş yer almış, bu isə epistolyar üslubun dil və üslub zənginliyinə mühüm töhfələr vermişdir. Eyni zamanda, bu məktublar milli mədəniyyətin qorunmasında və ədəbi dilin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə kimi çıxış edərək, bədii üslubun müxtəlif ifadə formalarının inkişafına şərait yaratmışdır. Məktublarda dövrün ictimai və mədəni reallıqları geniş əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair dərc olunmuş elmi əsərlərin siyahısı

1. Cəlil Məmmədquluzadə hekayələrində satirik üslubun imkanları // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2016. № 6, - s.27-30.

2. Eynəli bəy Sultanovun publisistik məqalələrinin dili // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, – 2016. №10, - s.318-322.

3. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında bədii dil // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2017. №1, - s.97-102.

4. Heyran xanımın yaradıcılığında klassik poeziya dili və bədii dil xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqlər. – 2017. № 3, - s.101-110.

5. Məhəmməd ağa Şahtaxtının yaradıcılığında bədii tərcümə // –Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri. –2017. № 3, - s.347-353.

6. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında dini lirikanın bədii dildə təcəssümü // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2017. № 5, - s.140-143.

7. Əliqulu Qəmküsərin yaradıcılığında dil-üslub xüsusiyyətləri // Lənkəran: – Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2017. №2, -s.105-110.

8. Hüseyn Nadim Naxçıvani poeziyasının ideya-estetik səciyyəsi // – Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2017. № 1, - s.121-125.

9. Qüdsi Vənəndi yaradıcılığının poetik dili // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2018. № 1, - s.125-129.

10. Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanının dil və üslub xüsusiyyətləri // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2018. № 5

(94), I cild, - s.141-145.

11. Əziz Şərif yaradıcılığında funksional üslublar // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri, – 2019. c. 67, №1, - s.93-99.

12. Əziz Şərifin yaradıcılığında bədii dil xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Tədqiqələr, – 2019. №1, - s.26-34.

13. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin bədii dil xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Filologiya və sənətsünaslıq, – 2019. № 2, - s.254-260.

14. “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisinin Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin inkişafında rolu // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi xəbərləri. Bakı, –2019. № 2, - s.65-69.

15. Məhəmməd Tağı Sidginin yaradıcılığını bədii dili və üslubu // –Bakı: Bakı Dövlət Universiteti. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı. – 2019. № 1(109), - s.216-219.

16. Fəqir Ordubadinin satirik şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri // Naxçıvan: AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar, – 2019. №1 (31) cild 9, - s.97-104.

17. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında maarifçi – realist dil // – Naxçıvan: AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Axtarışlar, – 2019. №4 (34) cild 12, - s. 76-82.

18. Bədii dil fonunda realizm – XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında // – Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Filologiya və sənətsünaslıq, – 2020. № 1, - s.260-265.

19. Azərbaycan ədəbi dilinin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından naxçıvanlı yazarların yaradıcılığında bədii tərcümənin rolu // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi. Elmi metodik jurnal, – 2020. № 1/ 263, - s.27-40.

20. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin klassik irsində satirik üslubun bədii dil xüsusiyyətləri // – Türkiyə: Dijital

Communication Journal, – 2021. № 4, - s.83-91.

21. The research of the publicistic style in the creative activity of the representatives of Nakhchivan literary environment at the end of XIX century and at the beginning of XX century // – Hong Kong: Advances Literary Study, – 2021. № 4 Vol.9, - s.197-208.

22. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin nəsr əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri (XX əsrin əvvəlləri) // – Antalya: Ulusal Eğitim Dergisi, – 2022. Cilt:2 Sayı: 8, - s.432-441.

23. Artistic linguistic features of epistolary style in the creative activities of the representative of Nakhchivan literary setting in XIX-XX centuries // – Araraquara: EntreLínguas, – 2022. v. 8, n. esp. 2, - s.211-214.

24. Salik Ordubadinin “Gülşəni -Vəhdət” divanının dil və üslub xüsusiyyətləri // – Bakı: Əlyazmalar yanmır. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2022. № 1, - s.91-101.

25. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin dram əsərlərinin bədii dil xüsusiyyətləri (XX əsrin əvvəlləri) // – Bakı: Əlyazmalar yanmır. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, – 2022. №2 (15), - s.19-26.

26. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında hekayə janrının dil və üslub xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dilçilik araşdırmaları, – 2022. № 2, - s.52-61.

27. Artistic language characteristics of the prose works by the representatives of Nakhchivan literary environment (late 19th century and early 20th century) // – Czechia: AD ALTA: Journal of Interdisciplinary Research. The Czech Republic, – 2023. XXXII, - p.211-214.

28. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri naxçıvanlı ədiblərin nəsr dilinin bədii özünəməxsusluğu // – Bakı: AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Dilçilik araşdırmaları. – 2023. № 1, - s.67-77.

29. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin poeziyasında satirik üslubun bədii dil xüsusiyyətləri // – Anadolu Türk Eğitim Dergisi. Qaziantep: Cilt 6, (Naxçıvan Özel Sayısı). – 2024. № 1, - s.146-157.

30. Dini lirikanin dil və üslub xüsusiyyətləri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Əlyazmalar yanmır, – 2024. №1, (18), - s.168-173.

31. Literary and language environment of Nakhichevan in the 19th century // – Казан: Казанская Наука. Сборник. – 2024. № 4, - s.291-295.

32. Bədii əsərlərin dilində rəsmi-işgüzar üsluba dair leksik və sintaktik vahidlər // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri, – 2024. № 1, - s.268-277.

33. XIX əsrdə dini – mifoloji leksikanin ifadə imkanları // – Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, – 2024. №1 (126), - s.12-19.

34. Hüseyn Cavidin dram əsərlərində ana dilinə münasibət // “Türk dünyasını işıqlandıranlar: M.Akif Ersoy, Hüseyn Cavid” beynəlxalq konfrans. Bakı, – 2013. - s.236-238.

35. İsmayıl bəy Qaspiralının ana dili uğrunda apardığı mübarizə // “Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül sultanları buluşması” (26-28 mayıs). Osman Gazi Üniversitesi Kongre Merkezi. Eskişehir.Türkiye, – 2014. Cilt 3, - s.537-541.

36. Hüseyn Cavidin publisistik məqalələrində maarifçilik ideyaları // “Hüseyn Cavid əsərlərinin gənc nəslin tərbiyəsində rolu”. Respublika elmi konfransı. Hüseyn Cavidin ev muzeyi. Bakı, – 2015. - s.67-70.

37. Şifahi xalq şeiri üslubunun yaranması və formalaşmasında Aslanxan Gövhərin rolu // “Ulu öndər Heydər Əliyev İrsində Multikultural və tolerant dəyərlər” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans. 3-5 may, II hissə. Bakı, – 2016. - s.135-139.

38. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan aşıqlarının dil və üslubu // Böyük Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin 300 illik yubileyinə həsr olunmuş “M.P.Vaqif və müasirlik” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı. Bakı, – 2017. - s.335-336.

39. Aşıq Abbas Dəhrinin şeirlərinin dil və üslubu // Gənc alimlərin II beynəlxalq elmi konfransı. 26-27 oktyabr. Gəncə, – 2017. - s. 347-352.

40. Aşıq-ozan Kağızmanlı Hıfzı eserlerinde sanatsal dilin

olanakları // Ölümünün 100. yılında Kağızmanlı Hıfzı. Uluslararası sempozyumu. Kağızman. Türkiye, – 2018. - s.421-425.

41. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında bədii dil mənzərəsi // Naxçıvan Muxtar Respublikası – 95 illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransı. Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 2019. - s.185-189.

42. XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin poeziyasında dil və üslub məsələləri // Elm və təhsilin aktual problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans. Ankara,– 2019. - s.142-149.

43. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin Nəsimi poetik irsinə müraciəti // “İmadəddin Nəsiminin poetik dili və Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi məsələləri” mövzusunda Respublika elmi konfransı. AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2017. - s.195-199.

44. On dokuzuncu yüzyl və yirminci yüzylın başlarında Naxçıvan edebi ortamı təmsilçilərinin əsərlərində “Nuh və Nuh tufanı” konusunun sənətsal dil xüsusiyyətləri // V.Uluslararası Ağrı dağı və Nuhun gemisi sempozyumu. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi. Türkiye, – 2019. - s.708-714.

45. Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində bədii dilin üslubi imkanları // Cəlil Məmmədquluzadənin 150 illik yubileyinə həsr olunmuş “Dünyada sözdən böyük yadigar yoxdur” mövzusunda Respublika elmi konfransı. Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 2019. - s.34-38.

46. Hüseyn Cavid poeziya dilinin bədii xüsusiyyətləri // “Hüseyn Cavidin əbədiyyəti” mövzusunda Respublika elmi konfransı. Hüseyn Cavidin Ev Muzeyi. Bakı, – 2020. - s.14-18.

47. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında publisistik üslubun leksik imkanlarından istifadə (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri) // “Naxçıvan: mədəniyyətlərin qovuşduğu məkan”. Beynəlxalq elmi konfrans. “Naxçıvan” Universiteti, – 2020. - s.311-314.

48. Ali Sabrinin hikayə dilinin leksik xüsusiyyətləri // 4.International Mersin Symposium. Mersin Üniversitesi ve Mer Ak Mersin Akademi. Türkiye, – 2020. - s.194-207.

49. Klassik üslubun bədii dil xüsusiyyətləri XVII əsr ərzurumlu şair Nefi və XIX əsr naxçıvanlı ədiblərin yaradıcılığı ilə müqayisədə // “Tüm Yönleriyle Erzurum'lu Şair Nefi” Sempozyumu. Atatürk Üniversitesi. Türkiye, – 2021. - s.107-125.

50. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri // Uluslararası 21. Yüzyılda Türk Dünyasında Dil Edebiyyat Kültür Sempozyumu. Türkiye, – 2021. - s.105-114.

51. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında ənənəvi klassik şeir dilinin bədii xüsusiyyətləri // “Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi yaradıcılığı”. Respublika elmi konfransı. Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 2021. - s.17-24.

52. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin klassik irsində Nizami Gəncəvi dəsti-xətti (XIX və XX əsrin əvvəlləri) // “Nizami Gencevi in the 880th year of his birth” 1st world culture, science and education congress, Azerbaijan, Ganja City, – 2021. - s.416-426.

53. XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında romantik üslubun bədii dil estetikası // “Çağdaş Azərbaycan dilinin aktual problemləri”. III Respublika elmi konfransı. Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 2023. - s.47-49.

54. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin məktublarının dil və üslub xüsusiyyətləri (XIX və XX əsrin əvvəlləri) // I Beynəlxalq İpək Yolu konfransı. Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 2023. - s.150-157.

55. İrəvan gimnaziyasının məzunu yazıçı – publisist Eynəli bəy Sultanovun hekayələrinin bədii dili // “İrəvan Müəllimlər Seminariyası – 140” mövzusunda Respublika elmi konfransı. Naxçıvan Dövlət Universiteti, – 2023. - s.29-32.

56. Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında romantik üslubun dil və üslub xüsusiyyətləri (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri) // “Heydər Əliyevin dil siyasəti və ana dilinin müasir problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransı. AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, – 2023. - s.275-279.

57. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin klassik ədəbi nümunələrində dil və üslub xüsusiyyətləri // AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan

Ədəbiyyatı Muzeyinin yaradılmasının 80 illik yubileyinə həsr olunan “Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütəsdiqdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri”. Beynəlxalq elmi konfrans. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi. Bakı, – 2020. - s.200-201.

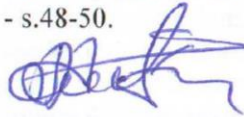
58. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında klassik aşiq-şeyr üslubunun bədii dil xüsusiyyətləri // “Azərbaycan Əlyazmaları Dünya kitabxanalarında” V beynəlxalq elmi konfransı. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı-Naxçıvan, – 2020. - s.36-37.

59. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində Nizami Gəncəvi üslubu // “Nizami Gəncəvi “Xəmsə” sinin Şərqi-Qərbi ədəbi-mədəni əlaqələri sistemində yeri və yaratdığı yeni istiqamətlər”. Beynəlxalq elmi konfrans. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi, – 2021. - s.103-104.

60. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində bədii dilin inkişafı (Nizami Gəncəvi yaradıcılığı əsasında) // “Nizami Gəncəvi: sələflər və xələflər – orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemləri”. Elmi-nəzəri konfrans. AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, – 2021. - s.38-39.

61. XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin klassik irsində Nizami poemalarının bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri // Xəzər Universiteti. Beynəlxalq Nizami konfransı. Bakı, – 2021. - s.31.

62. Nizami Gəncəvinin didaktik motivlərinin XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında poetik ifadəsi // “Nizami Gəncəvi və Şərqi ədəbiyyatları: ədəbi təsirin həddləri”. Beynəlxalq elmi konfrans. AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq İnstitutu, – 2021. - s.48-50.

Dissertasiyanın müdafiəsi 30 oktyabr 2025-ci il tarixində saat 10³⁰ Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən BED 2.39 Birdəfəlik Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Azərbaycan Respublikası, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərciyi, AZ 7012, Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binası, I mərtəbə.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Naxçıvan Dövlət Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 26 sentyabr 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.09.2025
Kağızın formatı: 60x90 1/16
Həcm: 80 737 işarə
Tiraj: 100